

Magdalena Roszczynialska

ORCID: 0000-0003-2529-5100

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Jakub Knap

ORCID: 0000-0003-0943-9565

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Mapowanie teorii. Geobiografia teorii literatury fantastycznej w Polsce — propozycja badawcza i dwa studia przypadku

Słowa kluczowe: teorie literatury fantastycznej, mapowanie, emergencja, materializm biograficzny, geobiografia

Keywords: theories of fantastic literature, mapping, emergence, biographical materialism, geo-biography

Trzeba pokazać, dlaczego dana wypowiedź
nie może być inna, niż jest.

M. Foucault, *Archeologia wiedzy*

Uwagi wstępne

W artykule prezentujemy wycinek szerszego projektu badania geografii teorii literatury w Polsce¹, tym razem obejmujący fantastykoznawstwo. Chcielibyśmy zmapować² obecne dawniej i współcześnie na krajowym „rynku idei” teorii lite-

¹ Geografizację (dziejów) polskiej teorii literatury, geografię wiedzy zaproponowała Danuta Ulicka; zob. *eadem*, *Przestrzenie teorii*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2017, nr 11, s. 7–26; por. *Wiek teorii. Sto lat nowoczesnego literaturoznawstwa polskiego*, red. D. Ulicka, Warszawa 2020.

² O mapowaniu jako języku konceptualnym zob. A. Nacher, *Media lokacyjne*, Kraków 2016, s. 149, przyp. 337 oraz E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 142.

ratury fantastycznej (teorie fantastyki w Polsce, dalej: TFP). W tym celu w niniejszym artykule szkicujemy propozycje metod(y) uporządkowania materiału, odwołując się głównie do nowej humanistyki. Tam gdzie to niezbędne, tok naszego wywodu egzemplifikuje mikrostudium przypadku. Dwie bardziej rozbudowane egzemplifikacje metody dołączamy w końcowej części artykułu. Zgłaszana przez nas propozycja dyskontuje i uzupełnia istniejące (od niedawna w Polsce) rozważania nad metodologiami badania literatury i kultury popularnej³ oraz jej analizy ideologiczne⁴. Tytułowe teorie rozumiemy jako dyskursy, czyli systemy wiedzy — przede wszystkim akademickiej — na temat podanego zakresu przedmiotowego, to jest literatury fantastycznej. Jak wiadomo, systemy wiedzy w swoich praktykach dyskursywnych, zlokalizowanych w konkretnych miejscach (ośrodkach akademickich, pracowniach uczonych, centrach, laboratoriach)⁵, wytwarzają własny przedmiot naukowego zainteresowania⁶.

Uważamy, że teorie te, ustanowiwszy przedmiot badania, rozpatrują literackie makrokategorie (jak styl, fikcja, narracja, poetyka odbioru itp.), porządkują genologicznie przedmiot badań oraz stanowią przyrastający repertuar sposobów ujęć tego przedmiotu (metodologii) wraz z właściwą im aparaturą pojęciową/terminologią, a następnie podlegają upowszechnianiu, cyrkulują. Rezerwujemy dlań określenie „fantastykoznawstwo”. Dyskurs fantastykoznawstwa zajmuje się fantastyką. Określenie fantastyki (literackiej) wymagałoby odrębnego i niepotrzebnego w tym miejscu wywodu⁷. Dodajmy, że w obręb teorii literatury włączamy ich lokalizacje, instytucje i personel, tym samym osadzając nasze badania na gruncie historii i socjologii nauki. Ponieważ teorie chcemy mapować, można zatem mówić o perspektywie długiego trwania i geohistorii oraz zlokalizowanej socjologii⁸. Prekursorską pracą w tym zakresie jest monografia Katarzyny Kaczor Z „getta” do mainstreamu. *Polskie pole literackie fantasy (1982–2012)*, między innymi rekonstruująca polski dyskurs definicyjny fantasy.

³ *Literatura i kultura popularna. Metody: propozycje i dyskusje*, red. J.Z. Lichański, W. Kajtoch, B. Trocha, Wrocław 2015; *Metodologia badań literatury i kultury popularnej: propozycje. Retoryka i cultural criticism*, red. J.Z. Lichański, A. Mazurkiewicz, Wrocław 2016.

⁴ K. Kaczor, Z „getta” do mainstreamu. *Polskie pole literackie fantasy (1982–2012)*, Kraków 2017.

⁵ U. Pawlicka, *Humanistyka: pracownia, centrum czy laboratorium?*, „Teksty Drugie” 2017, nr 1, s. 314–333.

⁶ D. Howarth, *Dyskurs*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Warszawa 2008, s. 87. Por. K. Kaczor, *op. cit.*, s. 199–200.

⁷ Przekonująco wyjaśnił fantastykę i fantastyczność jako właściwości: artystyczną i estetyczną dzieła T.Z. Majkowski w rozdziałach wprowadzających swojej książki *W cieniu Białego Drzewa. Powieść fantasy w XX wieku*, Kraków 2013. Dla wygody można też przyjąć za Andrzejem Zgorzel-skim, że chodziłoby o typy literatury (i innych tworów artystycznych) niemimetycznej; por. *idem*, *SF jako pojęcie systemu historycznoliterackiego*, [w:] *idem*, *System i funkcja*, Gdańsk 1999, s. 95.

⁸ D. Haraway, *Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege in Partial Perspective*, cyt. za: M. Sugiera, *Praktyki kontrfaktualne w narracjach naukowych i fikcjonalnych*, „Teksty Drugie” 2017, nr 1, s. 182.

Wybór momentu

Fantastyka w Polsce dojrzała do podsumowań, czego wyrazem są choćby wydane w ostatnich latach pozycje monograficzne rekapitulujące zarówno obecność literatury fantastycznej, jak i jej teorii w polskim dyskursie akademickim (w mniejszym stopniu także w krytycznym). Jej obecność w akademii jest — poświadczonym publikacjami naukowymi, organizowanymi konferencjami, zdobywanymi przez uczonych stopniami naukowymi i wreszcie włączeniem w programy studiów kursów sprofilowanych fantastyką — faktem.

Monografie koncentrują się głównie na jednej z odmian fantastyki: fantasy⁹, być może z tego powodu, że w ostatnim trzydziestoleciu — jak udowodniła K. Kaczor — przemieściła się ona z „getta” do mainstreamu. Niemniej jednak monograficznie opracowano także między innymi literaturę grozy¹⁰, horror filmowy, fantastykę socjologiczną, allotopię czy historię alternatywną¹¹. Z kolei trwałość autorytetu Stanisława Lema jako pisarza oraz kodyfikatora literatury fantastycznej i futurologicznej, a także wzrastająca ranga pisarstwa Jacka Dukaja¹² każą się rychło spodziewać naukowych podsumowań i w tym zakresie, których zwiastunem było wydanie w 2017 roku opracowania polonisty i filozofa Andrzeja Wasilewskiego *Teoria literatury Stanisława Lema*¹³. Wyznaczenie w stulecie urodzin autora *Fantastyki i futurologii* przez Sejm RP roku 2021 jako Roku Stanisława Lema zapewne stanie się okazją do publikacji znaczących naukowych opracowań. Rytm biografii akcentuje kolejną mocną cezurę: 2 czerwca 2019 zmarł Maciej Parowski, o którym w nekrologu Kamil Śmiałkowski napisał, iż „kreował kształt polskiej fantastyki literackiej”¹⁴. Zdarzenie to może stanowić symboliczną granicę pewnego etapu w historii polskiej literatury fantastycznej. Dojrzała także potrzeba badań metateoretycznych — Anna Gemra wraz z zespołem dostrzegła: „najlepszy czas na rozmowę o metodach”¹⁵.

⁹ T.Z. Majkowski, *op. cit.*; G. Trębicki, *Fantasy. Ewolucja gatunku*, Kraków 2007.

¹⁰ Publikacje sygnowane przez ośrodek naukowy Facta Ficta.

¹¹ A. Has-Tokarz, *Horror w literaturze współczesnej i filmie*, Lublin 2010; M.M. Leś, *Fantastyka socjologiczna. Poetyka i myślenie utopijne*, Białystok 2008; K.M. Maj, *Allotopie. Topografia światów fikcjonalnych*, Kraków 2015; *Exploring the Benefits of the Alternate History Genre*, red. Z. Wąsik, M. Oziewicz, J. Deszcz-Tryhubczak, Wrocław 2011; N. Lemann, *Historie alternatywne i steampunk w literaturze*, Łódź 2019.

¹² P. Gorliński-Kucik, *TechGnoza, uchronia, science fiction. Proza Jacka Dukaja*, Katowice 2017.

¹³ A. Wasilewski, *Teoria literatury Stanisława Lema*, Szczecin 2017.

¹⁴ Fanpage „Nowej Fantastyki” na Facebooku, <https://bit.ly/36NhEQk> (dostęp: 3.06.2019).

¹⁵ A. Gemra, *Słowo wstępne*, [w:] *Literatura i kultura popularna. Metody: propozycje i dyskusje...*, s. 9. „Rozmowę o metodach” zainicjowaną w przywołanym tomie z 2015 roku kontynuowano w roku kolejnym; zob. *Metodologia badań literatury i kultury...* Swego rodzaju metateoretyczne rozważania stanowi wypowiedź M. Kraski, *O Poetyce doświadczenia Ryszarda Nycza. Z komentarzem do jednego zdania. Wersja do użytku badaczy literatury popularnej*, „Jednak Książki” 2017, nr 8, s. 51–66.

Dobór próby

Zdajemy sobie sprawę, że projekt ma horyzont totalny (ze świadomością jego ucieczki). Proponowane przez nas metody badania częściowo wymagają analizy ilościowej, a ta z kolei — dużych prób badawczych. Przykładowo można by wykorzystać zaproponowaną przez Wojciecha Kajtocha, przeszczepioną z medioznawstwa na grunt badania fantastyki, metodę analizy kontentu (ilościowej leksykalnej analizy zawartości)¹⁶ w celu badania frekwencji, jakości i rozmieszczenia na osi czasu w korpusie tekstów TFP przywoływanych prac teoretycznoliterackich na podstawie analizy indeksów nazwisk lub haseł w indeksach rzeczowych¹⁷. Innym — niejako w przeciwnym kierunku zwróconym, lecz z wykorzystaniem tej samej *content analysis* — badaniem byłoby prześledzenie, jakie odmiany literatury fantastycznej wprowadzają ją w obszar wysoko notowanych czasopism literaturoznawczych („do mainstreamu”)¹⁸. Z uwagi na odniesienie do wielkich prób badawczych projekt nie miałby być rodzajem *collected work* — zebranej pracy, lecz *collective work* — pracy zbiorowej¹⁹.

Dobór metody

Podzielamy przekonanie, że teoria literatury (jak i sama literatura) jest faktem kulturowym i społecznym. Socjologiczne metody badania (publiczności) fantastyki²⁰, metody analizy dyskursu²¹ oraz analizy pola²² były już wykorzystywane w polskich badaniach nad fantastyką (wspomniana analiza pola literackiego i aka-

¹⁶ W. Kajtoch, *Jak badać literaturę popularną? Kolejna odpowiedź*, [w:] *Literatura i kultura popularna. Metody: propozycje i dyskusje...*, s. 55.

¹⁷ Mogłyby one dać odpowiedź chociażby na pytanie: dlaczego, choć zdecydowanie różnią się rangą naukową, Tzvetan Todorov i Magdalena Roszczynialska jako badacze fantastyki przywołani są w monografii K.M. Maja, *Allotopie...* równą liczbę razy (dwa). Poważniej rzecz ujmując, interesująca byłaby odpowiedź na pytanie: dlaczego w wypowiedziach teoretycznoliterackich Stanisława Lema mamy nadreprezentację koncepcji fantastyki Todorova.

¹⁸ Intuicyjnie wskazujemy tu na narracje kontrfaktualne i/lub dzieła mieszczące się w poetyce intersubiektywności.

¹⁹ O rozróżnieniu pracy zebranej i zbiorowej zob. A. Kil, J. Malczyński, D. Wolska, *Ku laboratorium humanistycznemu*, „Teksty Drugie” 2017, nr 1, s. 282. Oczywiście próby *collective work* w odniesieniu do fantastyki były podejmowane w sprzyjającym tego rodzaju pracom przestrzeniach Internetu; zob. *Encyklopedia fantastyki*, <https://bit.ly/3wK1enS>; Lem.pl, <https://bit.ly/2VT1wMh>.

²⁰ O takich podejściach badawczych pisał S. Krawczyk, *Socjologia literatury fantastycznej w polskim i anglosaskim obiegu akademickim*, [w:] *Literatura i kultura popularna. Badania, analizy, interpretacje*, red. A. Gemra, Wrocław 2015, s. 37–46. Badacz wspomina między innymi pracę A. Milnera *Locating Science Fiction*, Liverpool 2012. W Polsce socjologię fandomu uprawia Piotr Siuda.

²¹ Spod znaku Michela Foucaulta i Teuna van Dijka.

²² P. Bourdieu, *Reguły sztuki. Geneza i struktura pola literackiego*, przeł. A. Zawadzki, Kraków 2007.

demickiego fantasy Katarzyny Kaczor, ale też ustalenia Dariusza Brzostka z jego pracy *Literatura i nierozum. Antropologia fantastyki grozy*²³). Zarówno analiza dyskursu, wskazująca między innymi na miejsce, z którego podmiot się wypowiada, jak i teoria pola odwołują się do kategorii przestrzennych²⁴.

O ile jednak teorie Pierre'a Bourdieu czy Michela Foucaulta posługują się logiką redukcji (to jest porządkowania) danych, modelują struktury i przepływy władzy, hierarchie dominacji–subordynacji, dogmatu–herezji, o tyle my wolelibyśmy skorzystać z przestrzennego modelu niehierarchicznego. By uniknąć „szaleństwa katalogowania”²⁵ (zwykłej enumeracji²⁶), proponujemy dokonać zmapowania teorii fantastyki w Polsce w porządku emergentnym, czyli organizującym się doraźnie wokół czynników zwanych atraktorami²⁷.

Inspiruje nas badawcza metoda sformułowana (przy innej okazji) przez Tomasza Majewskiego, Agnieszkę Rejniak-Majewską i Wiktora Marca²⁸, a dokładniej przywoływana przez badaczy koncepcja tak zwanej analizy sytuacyjnej Adeli Clarke. Zasada się ona na badaniu teorii przy użyciu map sytuacyjnych, to jest przedstawień graficznych światów i aren uprawiania nauki, pozycji instytucji, aktorów i aktantów. Zwraca się tu też uwagę na uwarunkowanie tych badań czynnikami kontyngencji, historii i biografii²⁹.

Przesłanki doboru metody

Nasza propozycja ma kilka przesłanek, z których pierwszą, dość oczywistą, jest mnogość i ciągle namnażanie się stanowisk teoretycznych (rozumiane i jako nadrabianie zaległości w TFP³⁰, i w ramach kolejnych zwrotów literaturoznaw-

²³ D. Brzostek, *Literatura i nierozum. Antropologia fantastyki grozy*, Toruń 2009.

²⁴ Tropy przestrzenne podsuwa także sama poetyka dzieła fantastycznego jako światocentrycznego, to jest jego ontologiczny paradygmat (omawia to szczegółowo K.M. Maj).

²⁵ Korzystamy z terminu Umberta Eco; zob. *idem, Szaleństwo katalogowania*, przeł. T. Kwiecień, Poznań 2009.

²⁶ Struktury wyliczeniowe można spotkać w licznych pracach TFP (tak zwane stany badań), na przykład omawiających, zazwyczaj w porządku chronologicznym, anglosaskie i polskie koncepcje fantastyki. Jedną z nielicznych problematyzujących przywoływane ujęcia jest publikacja: P. Stasiewicz, *Między światami. Intertekstualność i postmodernizm w literaturze fantasy*, Białystok 2016.

²⁷ „Atraktor” to pojęcie z obszaru teorii chaosu. Atraktorem jest to, co przyciąga elementy i stany danego systemu. Jego przeciwieństwo — odpychający punkt stały — nazywa się repelerem.

²⁸ T. Majewski, A. Rejniak-Majewska, W. Marzec, *Migracje intelektualne: paradygmaty teorii i materializm biograficzny*, [w:] *Migracje modernizmu. Nowoczesność i uchodźcy*, red. T. Majewski, A. Rejniak-Majewska, W. Marzec, Łódź-Warszawa 2014, s. 7–55.

²⁹ *Ibidem*, s. 53.

³⁰ Ostatnio „nadrobione zaległości” to na przykład wprowadzona do polskiego dyskursu fantastykoznawczego w recenzji Grzegorza Trębickiego praca F. Mendlesohn *Rhetorics of Fantasy* (z 2008); G. Trębicki, *Narratologiczna taksonomia fantasy: propozycje teoretycznoliterackie Farah Mendlesohn*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2014, z. 1, s. 107–117; omówienia anglosaskich teorii fantasy dokonane przez P. Stasiewicza, *op. cit.*, s. 16–30 (osobno w publikacji zbiorowej jako:

czych) oraz coraz to nowsze ich wzajemne konfiguracje. Emergencja jest ideą nieustającego wzrostu³¹, szczególnie przydatną w opisie układów o rosnącym poziomie złożoności („złożone systemy adaptujące się”³²), i jako taka może zostać zoperacjonalizowana w ujęciu TFP. Ponieważ emergencja stanowi proces wyłaniania się tego, co nowe, konceptualizuje zachodzące zjawiska nie tylko liniowego, ale w szczególności nieliniowego przyrostu³³.

Drugą przesłanką takiego kształtu naszej propozycji jest, zaobserwowana przez Kaczor w polskim polu fantastyki, asynchroniczność zjawisk literackich oraz dyskursów definicyjnych fantastyki. W naszym przeświadczeniu, i po ekstrapolacji na całe fantastykoznawstwo, oznacza to nieliniową obecność teorii, jej selektywność, pewnego rodzaju kontyngencję. Różne ujęcia fantastyki pojawiają się w zróżnicowanych interwałach czasowych (w obrębie periodyzacji historii literatury, na przykład modernizmu, postmodernizmu, i periodyzacji jej teorii: strukturalizm, poststrukturalizm itp.) oraz ośrodkach badawczych. Ujęcia te mają niejednorodną proveniencję metodologiczną (w tym pozaliteraturoznawczą³⁴; szczególne napięcie istnieje między paradygmatem literaturoznawczym a analizami kultury popularnej uwzględniającymi ekonomiczne i technologiczne uwarunkowania literatury), a przy tym rozchodzą się z nierównomiernym natężeniem i prędkością oraz w sposób nieukierunkowany, warunkowany — często nieprzewidywalnymi — katalizatorami lub inhibitorami. Tu jako przykład podajmy spóźnione wprowadzenie do obiegu akademickiego fantastyki Stefana Grabińskiego przez Artura Hutnikiewicza (ur. w 1916 roku we Lwowie) monografią z 1959 roku (szerzej o tym w studiach przypadku na końcu artykułu).

Strategie badania literatury fantastyki, [w:] *Literatura popularna*, t. 2. *Fantastyczne kreacje światów*, red. E. Bartos *et al.*, Katowice 2014, s. 41–62) oraz przybliżenie frankofońskich teorii literatury fantastycznej przez Małgorzatę Niziołek — *eadem*, *Zdefiniować fantastykę, czyli „fantastyczne” (i nie tylko) teorie literatury fantastycznej*, „Przestrzenie Teorii” 2005, nr 5, s. 267–278 (badaczka referuje ustalenia Joël Malrieu, Jeana Fabre’a, Louisa Vaxa, Irène Bessièrre, a także ich dyskusje z wcześniejszymi propozycjami Tzvetana Todorova i Rogera Caillios).

³¹ Objaśnienie emergencji zob. T. Maziarka, *Idea emergencji — zarys ogólny*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” 2013, nr 52, s. 131–177.

³² Por. A. Rothert, *Sieciowy (bez)ład, czyli emergencja systemu politycznego*, [w:] *Ewolucja, dewolucja, emergencja w systemach politycznych*, red. J. Szymanek, M. Kaczorowska, A. Rothert, Warszawa 2007.

³³ J. Malikowski, *Dynamika, nieliniowość, niestabilność świata impulsami inicjującymi porządek*, „Podstawy Edukacji” 8. *Między chaosem a porządkiem*, 2015, s. 15–34. Badacz powołuje się na: M. Taylor, *The Moment of Complexity: Emerging Network Culture*, Chicago 2003. Por. M. Dombrowski, *Perspektywy filozoficzne paradygmatu złożoności. Od emergentyzmu do teorii chaosu*, [w:] *Efekt motyla 2. Humaniści wobec metaforyki teorii chaosu*, red. D. Heck, K. Bakuła, Kraków 2012.

³⁴ Jako przykład pozaliteraturoznawczej inspiracji teorii fantastyki można podać fenomenologię religii jako strategię badawczą fantastyki według Bogdana Trochy (*Degradacja mitu w literaturze fantastyki*, Zielona Góra 2009).

Po trzecie, podczas gdy, jak się zdaje, dominantą badań teoretycznoliterackich nad fantastyką w Polsce stanowią rozważania o charakterze genologicznym (wliczywszy w to supragenologię)³⁵, to właśnie teoria gatunku posiłkuje się obecnie koncepcją emergencji³⁶. Istniałaby zatem pewna przyległość przedmiotu badań (TFP) i metajęzyka (koncepcji emergencji). Rewizja genologii³⁷ z punktu widzenia emergencji jest jednym z przykładów reintegracji dyscyplin naukowych, w tym przypadku literaturoznawstwa i biologii (skąd pochodzą takie terminy, jak: gatunek, fenotyp, genotyp, ewolucja; jak wiadomo takie wędrujące pojęcia przeformułowały docelowe obszary badawcze)³⁸. O taką reintegrację upominał się zresztą Stanisław Lem, postulując na kartach *Filozofii przypadku* „modele biologiczne dzieła”, to jest metodologie ekologiczne i korzystające z inspiracji genetyki sposoby opracowania danych w literaturoznawstwie (z uwzględnieniem statystyki — analogicznie do biometrii)³⁹. Ich nieobecność — w czasach gdy badacz zgłaszał w 1967 roku w przedmowie tej książki postulat „empirycznej teorii literatury” — uważał za „dające się literaturoznawstwu we znaki metodologiczne opóźnienie rozwoju”⁴⁰. Koncepcje unaukowania humanistyki (*science of culture*) traktowane są obecnie jako remedium na jej kryzys, implikujące w niej zmiany „instytucjonalne, funkcjonalne, kognitywne i metodologiczne”⁴¹.

³⁵ Wyjąwszy studia przypadków, obok rozważań genologicznych liczne są pozycje reprezentujące nurty teorii fikcji (*resp.* światów możliwych) oraz tematologiczny.

³⁶ W odniesieniu do literatury fantastyki jako pierwszy podobną koncepcję zaproponował Brian Attebery (*Strategies of Fantasy*, Bloomington 1992), pisząc o niej jako o *fuzzy set*, to jest zbiorze rozmytym, którego zakres wyznaczają nie granice, lecz prototypowe centrum. Zob. P. Stasiewicz, *Między światami...*, s. 49.

³⁷ Zrewidowany w tym duchu gatunek literacki, o dwojakim fenotypowo-genotypowym obliczu, byłby właśnie w swoich tekstowych realizacjach emergentem (istotną nowością), to jest aktywizującym selektywnie i losowo cechy struktury bazowej (prototypu) potencjalnym nowym wzorcem (genotypem). O podobieństwie rodzinnym w kontekście fantastyki pisała M. Roszczynialska, *Sztuka fantastyki Andrzej Sapkowski. Problemy poetyki*, Kraków 2008, s. 26–27. Emergentna teoria gatunku literackiego ujmując go w dynamice (ewolucji). Notabene mogłaby ona zasiłki uwikłać dalej w strukturalizm genologię fantastyczną, tchnąc w nią nowego ducha. Rodzaj emergentnej genologii (*Czy gatunki i konwencje ewoluują (dzisiaj)?*, „Teksty Drugie” 2011, nr 3) uprawiał zajmujący się także fantastyką Krzysztof Uniłowski (od magisterium o metaliteraturze Parnickiego po ostatnią książkę: *Historia, fantastyka, nowoczesność. Szkice*, Katowice 2016, w której pisał między innymi o SF jako ekstrapolującym realizmie).

³⁸ Por. *Biological turn. Idee biologii w humanistyce współczesnej*, red. D. Węzowicz-Ziółkowska, E. Wiczorkowska, Katowice 2016. O idei modyfikacji teorii zasilonych wędrującymi pojęciami zob. M. Bał, *Wędrujące pojęcia w naukach humanistycznych. Krótki przewodnik*, przeł. M. Bucholc, Warszawa 2012.

³⁹ Notabene ten aspekt teorii literatury pisarza stanowi kolejny załączkowy temat nieistniejącego jeszcze opracowania naukowego.

⁴⁰ S. Lem, *Filozofia przypadku*, Kraków 2002, s. 231. Koncepcję emergentnego roju pisarz przetwarza literacko w *Niezwyrodnym*.

⁴¹ U. Pawlicka, *op. cit.*, s. 315.

Spodziewane rezultaty

Mapy

Koncepcja emergencji pozwoli uporządkować fakty literaturoznawcze⁴² niehierarchicznie, przy zachowaniu ich autentycznej nieliniowości i losowości, a więc w modelu kłącza, sieci⁴³. Odwzorowanie sieciowe zilustruje powiązania pomiędzy poszczególnymi przejawami TFP oraz pozwoli na wskazanie węzłów (hubów) — centrów, zagęszczeń. Te zagęszczone miejsca teorii to na przykład wpływowe koncepcje fantastyki, ośrodki naukowe (PRL-owski rządowy program badawczy „węzłowe zagadnienia” i wagę wyrosłego zeń wrocławskiego ośrodka badania literatury i kultury popularnej wskazał wcześniej Adam Regiewicz⁴⁴), osobowi i nieosobowi agenci wpływu (uzyskanie statusu lidera opinii w polskim polu literackim fantasy przez Andrzeja Sapkowskiego i zajęcie przez niego pozycji hegemonia w dyskursie definicyjnym tej odmiany literatury przekonująco opisała Kaczor), a także obszary peryferyjne (na przykład peryferyjne lub selektywnie potraktowane języki teorii, które generują ważne pytania: czy z językowego obszaru niemieckiego operacyjna w teorii fantastyki jest wyłącznie koncepcja *das Unheimliche* Sigmunda Freuda? Czy badania nad baśnią wyłączać, czy integrować? Czy zaledwie incydentalnie interesujące są z punktu widzenia TFP poetyki realizmu magicznego?).

Emergentny punkt widzenia na TFP pozwoli wyłonić w nich struktury bazowe, czyli te elementy/segmenty, które pojawiają się na każdym stopniu organizacji w konstrukcjach wyższego rzędu, pozostających z bazową w stosunku relacji⁴⁵ — tak na przykład można potraktować uwzględnioną w niemal każdym opracowaniu teoretycznoliterackim fantastyki koncepcję ewolucji form literackich Rogera Caillois, znaną jako *Od baśni do sf*, oraz eksplorowane obecnie tolkienowskie ujęcie fantasy, wyrażone w eseju *O baśniach*⁴⁶. Uporządkowanie z punktu widzenia koncepcji emergencji nie wyklucza ujęć diachronicznych (emergencja diachroniczna), aczkolwiek preferowaną formą prezentacji danych byłaby mapa⁴⁷.

⁴² Por. J. Tynianow, *Fakt literacki*, wyb. E. Korpała-Kirszak, przeł. E. Feliksiak *et al.*, Warszawa 1978.

⁴³ Por. także w tym kontekście koncepcję aktora-sieci Brunona Latoura.

⁴⁴ A. Regiewicz, *Wspólne drogi literatury popularnej i komparatystyki kulturowej*, „Jednak Książki” 2017, nr 1, s. 27.

⁴⁵ R. Poczobut, *System — struktura — emergencja*, [w:] *Struktura i emergencja*, red. M. Heller, J. Mączka, Kraków-Tarnów 2006, s. 11–38.

⁴⁶ Punktem wyjścia do prezentacji fenotypów realizacyjnych i prototypem fantasy czyni je na przykład T.Z. Majkowski. Notabene tytułowa fraza monografii („w cieniu”) prowokuje interpretację widmologiczną — i tak, jako powidoki teoretyczne, rozumie ją chociażby Krzysztof M. Maj.

⁴⁷ Mapowanie jest jednym z postulatów nowej humanistyki, do której się w niniejszym szkicu odwołujemy. Preferowane są nie analizy tekstów, ale wizualizacje danych; następuje przejście

Punkty i kontury na tej mapie byłyby odwzorowaniem struktur wyłonionych w toku działania tak zwanych atraktorów — są to pochodzące ze środowiska fizycznego i społecznego⁴⁸ zdarzenia losowe, analogiczne lub odstępcze, koherentne lub paradoksalne, z pozoru istotne lub błahe, najważniejsze, że mające wpływ na formowanie się (trajektorie) owych wyłaniających się form⁴⁹ (na przykład wytworzenie poetyki fantazy mitopoetyckiej można ująć jako rezultat twórczego spotkania J.R.R. Tolkiena i C.S. Lewisa⁵⁰, z kolei chrześcijański światopogląd tych pisarzy rzutuje na modele interpretacji fantazy w duchu religijno-metafizycznym, obecne chociażby w monografiach Marka Oziewicza czy Bogdana Trochy⁵¹, wzmacnione nadto filozoficzno-teologicznym habitusem, by tak rzec, tego ostatniego badacza). Takimi atraktorami są oczywiście również miejsca oraz instytucje, w których wiedza jest wytwarzana.

Drzewa

Uzupełnieniem TFP ujętych w paradygmacie emergencji będą propozycje zawarte przez włosko-amerykańskiego badacza Franca Morettiiego w pracy *Wykresy, mapy, drzewa. Abstrakcyjne modele na potrzeby historii literatury*⁵², poszerzone później w książce *Distant Reading* (2013). Określenie *distant reading* nazywa antytezę metodologiczną znanej szkoły lekturowej *close reading* i oznacza badania skoncentrowane wokół dużych korpusów tekstowych (tak zwana krytyka obliczeniowa). Zarys tej koncepcji zawiera esej badacza *Literatura — zmierzona*⁵³. Inspirujące dla autora były, jak pisze we wstępie pierwszej z publikacji, dyscypliny rzadko lub wcale niekojarzone z literaturoznawstwem: metody ilościowe (wykresy), geografia (mapy) czy teoria ewolucji (drzewa)⁵⁴. Od czasu kulturowego zwro-

---

od tekstu do obrazu/obrazowania; por. M. Starakiewicz, *Model i metafora. Komunikacja wizualna w humanistyce*, Kraków 2019.

⁴⁸ O losowym i niesłownym charakterze, analogiczne jak w ewolucji biologicznej mutacje i dobór naturalny.

⁴⁹ Atraktorami emergencji są także spontaniczność, niespodzianka, przypadek — emergencja działa chaotycznie.

⁵⁰ Ł. Czarnecki, *Dwaj przyjaciele z Oksfordu*, „Nowa Fantastyka” 2019, nr 6, s. 14–16.

⁵¹ M. Oziewicz, *Magiczny urok Narnii. Poetyka i filozofia Opowieści z Narnii C.S. Lewisa*, Kraków 2005; B. Trocha, *op. cit.*

⁵² F. Moretti, *Wykresy, mapy, drzewa. Abstrakcyjne modele na potrzeby historii literatury*, przeł. T. Bilczewski, A. Kowalcze-Pawlik, Kraków 2016 (wyd. 1: 2005). Na nieobecność w badaniach socjologiczno-literackich tej przydatnej pozycji wskazywał S. Krawczyk, *op. cit.*

⁵³ F. Moretti, *Literatura — zmierzona*, przeł. M. Maryl, „Teksty Drugie” 2017, nr 1, s. 210–219.

⁵⁴ F. Moretti, *Wykresy, mapy, drzewa...*, s. 3. Notabene ewolucja ujmowana jest obecnie w model grzybni, nie zaś modelu drzewa.

tu geografii i przestrzennego zwrotu literaturoznawstwa metody te można jednak sprawnie adaptować do badań humanistycznych⁵⁵.

Mówiąc w skrócie, Morettiemu chodziło o wizualizację i geograficzne (lub tylko przestrzenne) opracowanie — mapa jest bowiem w istocie diagramem — danych dotyczących badanych faktów kulturowych. Oryginalnie zastosowano ten koncept do zbadania ewolucji powieści europejskiej w XIX wieku, a przyjęcie optyki *big data* zmieniło jej obraz i zrewidowało ustalone oceny i hierarchie. W naszym przypadku chodziłoby o teorie fantastyki, to jest ich geograficzną frekwencję w Polsce oraz różnorodność czy przeciwnie — jednorodność. Za jakość i rozmieszczenie poszczególnych faktów (w tym teorii) odpowiadałyby te same mechanizmy, o których mówi się w przypadku prawideł ewolucji biologicznej: mutacja, selekcja, dryf i dyfuzja.

Mutacja to, przypadkowa zazwyczaj, zmiana wzorca, innowacja. Selekcja naturalna, czyli mechanizm przystosowawczy do otoczenia, rozumiany tym razem jako selekcja kulturowa, uwidaczniałaby między innymi:

— prymat anglosaskich koncepcji fantastyki jako adaptację do języków i bibliotek czytelniczych;

— preferencję badania poetyki realizmu magicznego wśród romanistów/iberystów;

— dobór psychoanalizy jako narzędzia interpretacyjnego w archeologii literackiej fantastyki rozumianej jako „wyparte” oświecenia (por. monografię D. Brzostka);

— będącą już toposem metateoretycznym trwałość strukturalistycznych teorii fantastyki w polskiej akademii (trwałość, albowiem wydane późno, bo w 2009 roku, opracowanie Marka Pustowaruka *fantasy* ujmując w relacyjnej sieci opozycji⁵⁶).

Trzeci mechanizm — dryf genetyczny, czyli reguły transmisji pokoleniowej całej puli genów — w naszym przypadku oznacza na przykład badanie usytuowanych, w izolowanych⁵⁷ ośrodkach naukowych lub wskroś nich, szkół teoretyczno-literackich, które można by postrzegać jako struktury długiego trwania, filogenetyczne drzewa, lineażę (wspomniana wcześniej szkoła strukturalistyczna jest tego

⁵⁵ E. Rybicka, *op. cit.*, s. 21 n. O takim uporządkowaniu twórczości fantastycznej wspominał Stanisław Krawczyk, przywołując pracę A. Milnera *Locating Science Fiction*; por. S. Krawczyk, *op. cit.*, s. 43. Postulowanego przez badacza zmapowania polskiej literatury fantasy „w hierarchiach prestiżu artystycznego oraz zyskowności ekonomicznej” dokonała później K. Kaczor, *op. cit.*

⁵⁶ M. Pustowaruk, *Od Tolkiena do Pratchetta. Potencjał rozwojowy fantasy jako konwencji literackiej*, Wrocław 2009.

⁵⁷ Jeśli kolonizatorom jakiejś wyspy brakuje danego genu, to zniknie on z całej wyspiarskiej populacji — pisze w posłowniu do książki Morettiego Alberto Piazza; zob. F. Moretti, *Wykresy, mapy, drzewa...*, s. 115. W poszczególnych ośrodkach naukowych nie uprawia się lub wygasają pewnego typu badania, gdy „brakuje danego genu”.

dobrym przykładem⁵⁸). Rekonstrukcja owych lineazy to szczególnie interesująca nas perspektywa badawcza, zarazem najpełniej wpisująca się w schemat drzewa.

Po czwarte — migracja, czyli dyfuzja kulturowa. W posłowie do książki Morettiego Alberto Piazza pisze, że jednym z bardziej intrygujących odkryć tego badacza jest ustalenie związku między „nieciągłością przestrzenną a innowacją morfologiczną”⁵⁹, to jest relacji między translokacją geograficzną danej formy kulturowej (jakiegoś literackiego rozwiązania formalnego albo koncepcji teoretycznoliterackiej) a stopniem jej innowacyjności⁶⁰.

Trasy

Będzie może truizmem powiedzenie, że badania fantastyki (jako część badań nad kulturą popularną) przekraczają granice: dyscyplin, mediów, obiegów, języków narodowych — zachodzi tu właśnie owa „nieciągłość przestrzenna”. Wobec tego zasadne wydaje się wykorzystanie w mapowaniu pola TFP koncepcji mobilności kulturowej. Koncepcję cyrkulacji kultury rozwija amerykański literaturoznawca Stephen Greenblatt, poświęcający ją obserwacji zjawisk — szczególnie dzisiaj nasilonych — przemieszczania, modyfikowania, adaptowania, reinterpretacji⁶¹ lub odrzucenia, delokalizowanych uprzednio, tekstów, obrazów, idei itp.⁶²

Jakkolwiek często badania literackie i historyczne zamykały się w swoich lokalnych granicach (na przykład literatur narodowych i języków), nie jest to już możliwe w przypadku kultury i literatury popularnej, której badania dokonują się często poprzez interdyscyplinarne i zdeterytorializowane (a nawet przeniesione do przestrzeni wirtualnej) ośrodki naukowe — na przykład *Facta Ficta* — lub bazy danych i mają charakter komparatystyczny (o komparatystyce kulturowej jako metodzie badania literatury i kultury popularnej pisał wcześniej A. Regiewicz⁶³). Reprezentatywnym przykładem naukowo pożytecznego przekroczenia immanencji jest działalność wspomnianego Ośrodka Badawczego *Facta Ficta*, który — choć początkowo koncentrował się na fantastykoznawstwie oraz promocji literatury

⁵⁸ Dryf zmierza do jednorodności genowej (w przypadku teorii literatury — metodologicznej), to jest eliminuje ewolucję. Równowagę systemowi zapewnia mutacja, czyli mechanizm innowacji, na przykład inter- i transdyscyplinarności.

⁵⁹ F. Moretti, *Wykresy, mapy, drzewa...*, s. 126.

⁶⁰ Przy tym kontekst kulturowej różnorodności warunkuje trwanie (to jest ewolucję) form/gatunków. Dobrym przykładem innowacyjności teoretycznoliterackiej jest praca K.M. Maja, *Al-lotopie...*, w której splatają się teorie semiotyczne, topograficzne, neurokognitywistyczne i narratologiczne.

⁶¹ Według Foucaulta są to między innymi reguły interwencyjne, czyli procedury stosowane przy wytwarzaniu nowych wypowiedzi w ramach dyskursu — translacje, transkrypcje i reinkrypcje; por. D. Howarth, *op. cit.*, s. 89.

⁶² S. Greenblatt, *Mobilność kulturowa. Wprowadzenie*, przeł. M. Borowski, M. Sugiera, „*Diaskalia*” 2011, nr 106, s. 43.

⁶³ A. Regiewicz, *op. cit.*

fantastycznej — w ostatnich latach poszerzył zakres badawczy w kierunku szeroko rozumianej humanistyki⁶⁴.

Greenblatt wskazuje trzy sposoby rozumienia mobilności kulturowej: 1. *Translatio imperii*, czyli transfer norm kulturowych, akulturacja; 2. (pre)figuralność, czyli reinterpretacja starych form w nowych kontekstach; i 3. rozumienie kontyngentne, w którym za aktualny kształt kultury odpowiada splot przypadków⁶⁵.

Pierwsze z wymienionych ujęć odpowiadałoby rozpoznaniu takich stanowisk badawczych, które w światowej dominacji anglosaskiej literatury fantastycznej, a także w prymacie anglosaskiej jej teorii upatrują się globalizacyjnych i jednokierunkowego transferu (na przykład gdy Grzegorz Trębicki odnotowuje, że mimo publikacji w amerykańskim „Science Fiction Studies” propozycja Andrzeja Zgorzelskiego⁶⁶ nie funkcjonuje w zagranicznym naukowym obiegu). Być może naginanie nigdy nieoperacyjne powoływanie się na prace anglosaskich teoretyków fantastyki stanowiłoby nawet rodzaj syndromu postkolonialnego.

Drugi z modeli w wypadku TFP tożsamy jest z nurtem zakorzenionym w badaniach folklorystycznych i mitoznawczych, upatrującym w dzisiejszych literackich realizacjach powrotu i reinterpretacji dawnych form artystycznych, gatunków, schematów, motywów⁶⁷; tu mamy na myśli szkołę wrocławską (czasopismo „Literatura Ludowa” pod kierownictwem Czesława Hernasa od 1972 roku, Jolantę Ługowską, czasopismo „Literatura i Kultura Popularna”, *Słownik literatury popularnej*⁶⁸, Tadeusza Żabskiego, Annę Gemrę), która jednak także wprowadziła w obieg naukowy refleksję nad ekonomiczno-medialnym uwikłaniem literatury. Gdy zaś chodzi o same TFP, przeszczepiane na tych zasadach są z kolei na przykład aplikacje retoryki do współczesnych fenomenów kultury (reprezentatywne w tym zakresie są prace Jakuba Z. Lichańskiego).

Trzeci sposób pojmowania mobilności akcentuje wielokierunkowe transfery. Ich badanie polega na gromadzeniu „mikrohistorii »przemieszczonych« przedmiotów i osób”, co w konsekwencji ma pokazać powiązania między „nieoczekiwanymi czasami i miejscami”⁶⁹. Przy tym powiązania te niekoniecznie wyłaniają

⁶⁴ Por. zakres tematyczny czasopisma wydawanego przez ośrodek: „Facta Ficta. Journal of Theory, Narrative & Media”, <https://bit.ly/3kDJxT4> (dostęp: 21.06.2021).

⁶⁵ Badacz podaje taki przykład: „Gramatyka łacińska narodziła się w chwili, kiedy grecki dyplomata, Krates z Mallos, złamał nogę na ulicy w Rzymie i w czasie rekonwalescencji prowadził z nudów wykłady o języku” — S. Greenblatt, *op. cit.*, s. 45.

⁶⁶ G. Trębicki, *Narratologiczna taksonomia fantasy...*, s. 109 (chodzi o artykuł Zgorzelskiego *Is Science Fiction a Genre of Fantastic Literature?*, „Science Fiction Studies” 19, 1979, nr 3, <https://bit.ly/3eCX4GC>).

⁶⁷ Częste ujęcia w przypadku fantasy: fantasy jako baśń, fantasy jako mit na nowo opowiedziany, powrót romansu rycerskiego — to toposy owej „szkoły reinterpretacji”.

⁶⁸ Na stronie internetowej czasopismo informuje, że powstało z inicjatywy wielu badaczy reprezentujących różne ośrodki naukowe, niemniej wydawca oraz redakcja (i czasopisma, i *Słownika*) ulokowana jest w Uniwersytecie Wrocławskim; zob. <https://wuwr.pl/lkp/>.

⁶⁹ S. Greenblatt, *op. cit.*, s. 45.

fortunne sposoby adaptacji danej formy kulturowej, mogą być przecież niezamierzenie błędne lub niepełne (czego przykładem w TFP może być kolizja lub fuzja dwu adaptacji tolkienowskiej fantasty — w obiegu potocznym jako nazwy dla odmiany gatunkowej literatury fantastycznej; w obiegu akademickim, z pośrednictwem teorii anglosaskich, jako zdolności subkreatywności⁷⁰, a także przejmowanie cudzych koncepcji w oderwaniu od macierzystego kontekstu ich wytworzenia, jak na przykład adaptacja koncepcji fantasty Tolkiena z pominięciem kontekstu modernistycznego realizmu⁷¹ lub dyskusowanie genologii fantastycznej i poszczególnych formalnych rozwiązań poetyki w oderwaniu od procesu historycznoliterackiego).

Transfery — właśnie ze względu na obcość przemieszczanych elementów — mogą być wspierane translacją⁷². Badacze z kręgu TFP przyjmują rozmaite strategie: włączają w swoją narrację nietłumaczone lub tłumaczone przytoczenia, dokonują samodzielnych przekładów lub parafraz, korzystają z cudzych omówień; tworzą się wskutek tego całe łańcuchy translacji — taki status ma koncepcja fantastyki Tzvetana Todorova, przeszczepiona na grunt polski za pośrednictwem polemicznego omówienia przez Stanisława Lema (rozwijamy ten wątek w egzemplifikacjach znajdujących się na końcu artykułu). Heteroglosję i dialogiczność transferowanych teorii mogą sygnalizować tytuły antologii tekstów, jak na przykład *Spór o SF*. Połączenia domen źródłowych i docelowych teorii mogą być integrujące⁷³ lub dysharmonijne, jak miało chociażby miejsce, gdy oryginalne taksonomie genologiczne włączono w rodzime konteksty (kwestia „gatunku”⁷⁴).

Wielokierunkowość transferu oznacza jednocześnie, że obok importu możliwy jest również eksport TFP. W największym stopniu dotyczy to oczywiście Stanisława Lema⁷⁵, dość naturalnym gestem jest też w przypadku prac pisanych przez fantastykologów — anglistów (Andrzej Zgorzelski, Grzegorz Trębicki oraz Grzegorz Trębicki o Andrzej Zgorzelskim) lub innych członków interkulturowej *koine*, mogących uzasadnić zagraniczny transfer swojego tekstu na przykład transkulturową tematyką⁷⁶ lub uniwersalną — jak na przykład retoryka — metodą. Nawet pobieżny ogląd pozwala przypuszczać, że flagowymi produktami eks-

⁷⁰ Por. T.Z. Majkowski, *op. cit.*

⁷¹ *Ibidem.*

⁷² Por. D. Gutfeld, *Elementy kulturowe w angielsko-polskich przekładach science fiction i fantasy*, Toruń 2012. O przemieszczeniach jako translacjach zob. D. Bachmann-Medick, *Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa 2012.

⁷³ Takim byłoby na przykład udane połączenie obcych i rodzimych koncepcji fikcji fantastycznej z fantasty (fantazją) Tolkiena.

⁷⁴ A. Gemra, *Literatura popularna — literatura gatunków?*, [w:] *Retoryka i badania literackie: rekonesans*, red. J.Z. Lichański, Warszawa 1998, s. 55–74.

⁷⁵ Który na przykład za pośrednictwem Franza Rottensteinera opublikował w 1984 roku w USA niemający polskiej wersji językowej zbiór teoretycznoliterackich esejów *Microworlds: Writings on Science Fiction and Fantasy*.

⁷⁶ Tytułem przykładu wymienimy publikację zbiorową *Antiquity in Popular Literature and Culture*, red. K. Dominas, E. Wesołowska, B. Trocha, Newcastle upon Tyne 2016. Świadomość owej transnarodowej wspólnoty ma autor wstępu do publikacji, wyrażający ją formułą: *Spiritus flat*

portowymi są oryginalne, niemające analogii w literaturoznawstwie zagranicznym, TFP: „filozofia science fiction” Stanisława Lema⁷⁷ oraz „supragenologiczny model literatury” wprowadzony przez Andrzeja Zgorzelskiego. Oryginalne koncepcje w obrębie TFP są na tyle atrakcyjne, że stają się przedmiotem rywalizacji (pretendentami do konkurencyjnych użycie konceptu egzomimetyczności są chociażby kontynuujący badania ewolucji gatunków Grzegorz Trębicki i Krzysztof M. Maj — na potrzeby zastosowania go w określeniu allotopii).

Ludzie/biografie

Oczywiście migrują także ludzie — jak stypendysta, a później profesor afiliowany przy północnoamerykańskich uniwersytetach, Marek Oziewicz. Szlaki tych migracji, przy czym na przykład migracja z peryferii do centrum może być pojmowana zarówno jako wyzwalająca, jak i alienująca, oraz tożsamości migrantów są nader interesującym problemem w ramach koncepcji mobilności kulturowej i materializmu biograficznego.

W *Manifeście badań nad mobilnością kulturową* S. Greenblatt⁷⁸ wyróżnił pięć zasad ich prowadzenia. Są to: 1. śledzenie nie tylko jawnego, ale i ukrytego przemieszczania się (na przykład w odpowiedzi na represję lub społecznie „niewidzialnego”); 2. uwzględnianie relacji podmiot jednostkowy–struktura, ponieważ struktury władzy „starają się zmobilizować niektóre jednostki, zaś inne unieruchomić”⁷⁹; i kolejne trzy najważniejsze z punktu widzenia proponowanej tu metody opracowania danych.

Po pierwsze, mobilność trzeba rozumieć zupełnie dosłownie, to znaczy: należy zwracać uwagę na „instytucjonalne, infrastrukturalne i materialne uwarunkowania ruchu” (trasy, mapy, pojazdy, koszty, kontrole itp.) — koncepcja Greenblatta jest materialistyczna⁸⁰, uważa on, że poznanie parametrów materialnych danego zjawiska uczytelni jego metaforyczne sensory. W naszym przypadku takim materialnym faktem byłaby chociażby zmiana pokoleniowa — wychowankowie popkultury i gier komputerowych uprawiają teorie fantastyki zainteresowane literaturą fantastyczną jako składnikiem przemysłu popkultury (a więc często już nie w paradygmacie metodologii literaturoznawczej, ale ekonomicznej, gdy badają *brand*, markę) albo jako światotwórstwem (wówczas badają ją jako współtworzone oraz używane uniwersa).

---

ubi vult academicus. Obiecującym pod tym względem tematem mogłoby stać się ukierunkowanie badań na egzotyzm słowiańskiej fantazy.

⁷⁷ Częściowo odnotowane w publikacji polskojęzycznej tomu *Lem w oczach krytyki światowej*, wyb. i oprac. J. Jarzębski, Kraków 1989.

⁷⁸ S. Greenblatt, *Manifest badań nad mobilnością kulturową*, przeł. M. Borowski, M. Sugiera, „Didaskalia” 2011, nr 106, s. 47.

⁷⁹ Wszystkie cytaty z tekstu Greenblatta: *ibidem*.

⁸⁰ Por. J. Tynianow, *op. cit.*

Po drugie, badania te „muszą zidentyfikować i poddać analizie »strefy kontaktu«, w których dochodzi do wymiany dóbr kulturowych” i co najważniejsze, „często wyłania się tu wyspecjalizowana w ułatwianiu kontaktów grupa »mobilizatorów« — agentów, pośredników, tłumaczy czy łączników”, w naszym przypadku literaturoznawców (względnie tłumaczy), którzy stanowią integralną część analizy w duchu materializmu biograficznego. Historycy nowoczesnego nomadyzmu — uchodźstwa — podkreślają, że migracyjne losy podmiotów okazują się nieoddzielne od ich stylu myślenia i podejmowanej aktywności⁸¹.

Kto wie, czy taka perspektywa nie sprawdzi się w przypadku badania biografii Tzvetana Todorova jako bułgarsko-francuskiego uczonego, który o strefie kontaktu/liminalnej pisał nie tylko w pracy *Introduction à la littérature fantastique* (Paryż 1970), ale też w traktującym o konkwiście jako ludobójstwie *Podboju Ameryki*⁸² (Paryż 1982). Można zatem „przetestować” pod względem nomadyzmu biograficznego i intelektualnego polskich teoretyków fantastyki. Interesującą postacią byłby na przykład Andrzej Zgorzelski, który szkic *Ćwierć wieku literaturoznawczych doświadczeń badawczych anglistycznej szkoły lubelsko-gdańskiej* rozpoczyna słowami: „Mówić precyzyjnie o szkole badawczej usadowionej geograficznie na dwóch dalekich krańcach Polski nie jest łatwo”⁸³. W kontekście owych „mobilizatorów” myślimy też między innymi o animatorach i promotorach fantastyki i jej teorii (jak Stanisław Lem, Jerzy Jarzębski, Maciej Parowski, Artur Hutnikiewicz, wspomniany już Zgorzelski, Andrzej Stoff, Jakub Z. Lichański, Dariusz Brzostek, Anna Gemra, Adam Mazurkiewicz, Ksenia Olkusz i inni), ich naukowych życiorysach sprofilowanych „fantastycznie”, zaangażowanych w tworzenie centrów badawczych, ogniskujących TFP, co już wiąże się z trzecią perspektywą.

Po trzecie, „badania nad mobilnością muszą poddać analizie poczucie zakorzenienia”, co może oznaczać, że sygnowane autorsko teorie (lub te kontynuowane) muszą być ujmowane na tle sieci wytwarzania wiedzy kolektywnej. Te zaś są, z punktu widzenia materializmu, zlokalizowane geograficznie⁸⁴ (na przykład uniwersyteckie ośrodki TFP: we Wrocławiu, Toruniu, Gdańsku, Zielonej Górze, Warszawie, Poznaniu, Białymstoku, Krakowie, Katowicach) oraz mapują relacje

⁸¹ T. Majewski, A. Rejniak-Majewska, W. Marzec, *op. cit.*, s. 11.

⁸² Chodziło o podbój Meksyku Montezumy przez Cortesa. Książka nosi podtytuł *Problem innego* (notabene w zalążkowym artykule na ten temat z 1979 roku ów podtytuł brzmiał *O komunikacji*; por. Ł. Grützmacher, *Problemy perspektywy semiologicznej na przykładzie „Podboju Ameryki” Tzvetana Todorova*, „Pamiętnik Literacki” 2015, z. 2, s. 123–138). Autorka wstępu do polskiego wydania książki Todorova *Nowy nieład światowy*, A. Parzymies, napisała o badaczu, że cechuje go: „życiowe doświadczenie nabyte na dwóch geograficznych krańcach Europy”, cyt. za: T. Todorov, *Nowy nieład światowy. Refleksje Europejczyka*, przeł. E. Cylwik, Warszawa 2016, <https://studylibpl.com/doc/609949/demo-nowy-nie%C5%82ad---ebooki---wydawnictwo-akademickie-dialog>.

⁸³ A. Zgorzelski, *Ćwierć wieku literaturoznawczych doświadczeń badawczych anglistycznej szkoły lubelsko-gdańskiej*, „Tekstualia” 2011, nr 3 (26).

⁸⁴ Por. koncepcję laboratoriów humanistycznych, rozwijaną między innymi przez Urszulę Pawlicką, którą zajmuje ustalanie relacji między miejscem prowadzenia badań a zmianami funkcjonalnymi i metodologicznymi tych badań. Zob. *eadem, op. cit.*

osobiste między naukowcami, czy to na zasadzie inspiracji i wpływu, między-pokoleniowej transmisji lub sukcesji na zasadzie mistrz–uczeń (Andrzej Zgorzel-ski–Grzegorz Trębicki, z lojalnością transferujący koncepcję literatury egozmimetycznej), promotor–doktorant (Jolanta Ługowska–Marek Pustowaruk, Stanisław Balbus–Tomasz Z. Majkowski, Krzysztof Uniłowski–Piotr Gorliński-Kucik, Anna Łebkowska–Krzysztof M. Maj), czy to transmisji międzyśrodowiskowej i takich-że polemik i sporów (z koronnym sporem Stanisław Lem–Tzvetan Todorov i sporami szczegółowymi, między innymi Andrzej Sapkowski–Jakub Z. Lichański). Przykładem tego rodzaju badań w polskiej refleksji fantastykologicznej jest szkic Dariusza Brzostka poświęcony relacji Jacek Dukaj–Stanisław Lem⁸⁵ (dotyczy on co prawda powinowactw literackich, ale ze względu na uprawianie przez obu tych autorów *speculative fiction*, zbliżającej się do niedyskursywnej wypowiedzi quasi-naukowej, zahacza o zagadnienia teoretyczne).

Dokonując biogeograficznej analizy teorii, możemy wyodrębnić, co uważamy za pozytywne — owe wspomniane już drzewa filogenetyczne/lineaże odwzorowujące dziedziczenie i modyfikację, czyli swoiste szlaki pamięci komunikatywnej określonych ujęć literatury fantastycznej. Wymieńmy tytułem przykładu:

— Wrocław: historia literatury obiegu ludowego, inspiracje folklorystyką (lineaż: Czesław Hernas — Tadeusz Żabski/*Proza jarmarczna XIX wieku: próba systematyki gatunkowej*/ — Anna Gemra), tamże: bajkoznanstwo (odgałęzienie linii: Jolanta Ługowska);

— Toruń: tradycja Ingardenowska, szkoły formalne⁸⁶, koncentracja na poetyce dzieła, jego kategoriach kompozycyjnych, świecie przedstawionym, motywacji fantastycznej (lineaż: Andrzej Stoff/*Kompozycja dzieła literackiego*/ — Anna Skubaczewska-Pniewska — Dariusz Brzostek);

— Kraków: recepcja literaturoznawczych teorii światów możliwych, teorie fikcji, allotopie, neurokognitywizm w humanistyce i psychonarratologia (lineaż: Anna Łebkowska/*Między teoriami a fikcją literacką! taż/Empatia!* — Krzysztof M. Maj).

W tej optyce intelektualne makromigracje, na przykład wprowadzanie w badania nad fantastyką nowych metod i metodologii badawczych, chociażby intertekstualnych — postmodernistycznych, topograficznych, kognitywno-narratologicznych, socjologii literatury popularnej — pojmowane jest jako rezultat

⁸⁵ D. Brzostek, *Bez lęku (przed wpływem)? Na marginesie „Oka potwora” Jacka Dukaja*, „Literatura i Kultura Popularna” 20, 2014, s. 29–38.

⁸⁶ Powinowactwo formalizm rosyjski–poetyka fantastyczna nie jest niemożliwe. Fantazję tołkieniowską zestawia funkcjonalnie (jako analogon) z chwytym udziwnienia Szkłowskiemu T.Z. Majkowski, *op. cit.* s. 58. W podobny sposób poetykę science fiction (połączenie „wyobcowania i poznania”) uzasadnia D. Suvin, *O poetyce gatunku science fiction*, przeł. K.M. Maj, „CreatioFantastica” 2018, nr 2, s. 10–26.

istnienia lub formowania się międzyludzkich sieci i różnoskalowych powiązań ich elementów⁸⁷.

Perspektywy

Zaproponowane metody uporządkowania dyskursu TFP mogłyby dać znaczące uzupełnienie krytyki ideologii materializmem biograficznym. Jak uważają autorzy wstępu do wprowadzającej koncepcję Stephena Greenblatta w polskie naukoznawstwo antologii *Migracje modernizmu*, „Materializm biograficzny i geografia teorii stanowią [...] próbę rekonstrukcji materialnych relacji umożliwiających tworzenie wiedzy w warunkach wzmożonej kontyngencji”⁸⁸. Tak zarysowany program badawczy zmierza tym samym do wypełnienia nakreślonego onegdaj przez Stanisława Lema literaturoznawczego projektu filozofii przypadku. Formułując program swojej teorii literatury, pisarz objaśniał w duchu proponowanej przez nas koncepcji emergencji: „rzecz jest więc o tym, jak przypadek obraca się w sternika, losowość — w los”⁸⁹.

Studia przypadku

Na koniec naszych rozważań chcielibyśmy pokazać (na prawach skrótu) dwa odmienne przykłady będące egzemplifikacją nakreślonych wcześniej ramowo propozycji teoretycznych, warte być może niezależnego rozwinięcia w przyszłości.

* * *

W latach pięćdziesiątych w wydawnictwie naukowym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu została opublikowana książka Artura Hutnikiewicza w całości poświęcona fantastycznej prozie Stefana Grabińskiego⁹⁰. Publikację tę autor poprzedził kilkoma artykułami o fantastyce literackiej, które wraz z monografią stanowiły zespół tekstów inicjujących akademicki dyskurs fantastyczny w powojennej Polsce.

Interesująca jest nie tylko merytoryczna zawartość owych pionierskich studiów i zagadnienie ich dalszej cyrkulacji w polskim literaturoznawstwie, ale też impulsy, inspiracje, antecedencje, słowem — zespół uwarunkowań i zdarzeń (atraktorów), także o geobiograficznej proveniencji, które przyczyniły się do wy-

⁸⁷ T. Majewski, A. Rejniak-Majewska, W. Marzec, *op. cit.*, s. 52.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 54.

⁸⁹ S. Lem, *op. cit.*, s. 26.

⁹⁰ A. Hutnikiewicz, *Twórczość literacka Stefana Grabińskiego (1887–1936)*, Toruń 1959.

boru takiej właśnie tematyki badawczej przez toruńskiego uczonego. Uwzględniając interesującą nas perspektywę, wskazać można kilka takich czynników.

Istotnym, jak się okaże, w tej perspektywie zdarzeniem jest migracja (przymusowa, bo wysiedleńcza) przyszłego profesora z rodzinnego Lwowa do Torunia. W latach pięćdziesiątych dla Hutnikiewicza Lwów to zatem miejsce utracone, idylla młodości, ważny etap formowania przez atmosferę intelektualną i kulturową przedwojennej stolicy Galicji, światopoglądowego dojrzewania i kształtowania etosu naukowego w murach Uniwersytetu Jana Kazimierza. Toruń, do którego przyjeżdża w 1946 roku za swoim mistrzem, prof. Eugeniuszem Kucharskim, jego lwowski uczeń-asystent, to owszem, miejsce zawodowego awansu i spełnienia naukowych ambicji, ale też samotność oraz katorżnicza (o czym często wspominał) praca w nowo powstałym uniwersytecie⁹¹, do którego przenikała bez ustępstw ponura i opresyjna rzeczywistość stalinowska, z której chciało się uciekać — ale gdzie i jak uciekać?

Patrząc na to w tej perspektywie, widać dopiero, że ten geobiograficzny trop nie jest obojętny również, jeśli chodzi o interesującą nas w tym miejscu książkę. Bezpośrednia znajomość z bohaterem monografii, który był jego nauczycielem w jednym z lwowskich gimnazjów, fascynacja jego fantastycznymi utworami, potrzeba przywrócenia pamięci o jego twórczości, a także predylekcja do tego typu literatury, niezwykle popularnej w międzywojennej Polsce, oraz osobnicze uwrażliwienie na metafizyczny aspekt odczuwania świata⁹² odgrywały tu zapewne istotną rolę (wspomnianych przez nas katalizatorów). Łączą się one z innymi jeszcze motywacjami, impulsami sprawczymi.

Praca nad książką, jak wspominał autor, była też swego rodzaju sposobem „emigracji wewnętrznej”, ucieczki od codzienności okresu stalinizmu, a w pewnym sensie rodzajem oporu wobec oficjalnego dyskursu akademickiego tamtego czasu, którego stosunek względem literatury fantastycznej (jako twórczości politycznie „nieprawomyślniej”, a z perspektywy estetycznych postulatów „literatury zaangażowanej” — bezwartościowej) przejawiał się najczęściej jej wykluczeniem, dezawuacją lub przemilczeniem⁹³.

Symptomatyczny pod tym względem był wstęp do książki o Grabińskim, w którym — z konieczności w nieco zawoalowany sposób — pisał autor:

Badania naukowe nad literaturą polską ujawniają od dawna niepokojącą jednostronność. Oto koncentrują się one na nielicznych wybranych i uprzywilejowanych zjawiskach i osobistościach twórczych, ze względów artystycznych czy nawet pozaartystycznych niekiedy uznanych za szczególnie ważne i doniosłe. [...] Książka poświęcona twórczości Stefana Grabińskiego jest próbą przełamania tak wyłącznie jednostronnie zorientowanej postawy badaw-

⁹¹ Zob. A. Hutnikiewicz, *Moje pierwsze dziesięciolecie w Toruniu*, [w:] *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, red. A. Tomczak, Toruń 1995, s. 93–116.

⁹² Zob. A. Hutnikiewicz, *Wspomnienie o Stefanie Grabińskim*, „Semper Fidelis” 1996, nr 6, s. 24–25; *idem*, *Rehabilitacja Grabińskiego*, oprac. B. Burdziej, „Litteraria Copernicana” 2011, nr 1 (11), s. 282–291 (są to opracowane wyimki wspomnień z niepublikowanego dziennika).

⁹³ Zob. zwł. A. Hutnikiewicz, *Moje pierwsze dziesięciolecie...*, s. 105–106.

czej. Pragnie zaoponować przeciw snobistycznym słabostkom naszej krytyki rodzimej, co skłonna jest przyjąć i uznać każdą ekscentryczność, gdy przybywa ona z zewnątrz, a unicestwić milczeniem wszelką niezwykłość, której przydarzyło się pojawić na gruncie polskim⁹⁴.

Co również charakterystyczne, podobne introdukcje, zawierające swoiste „gesty” usprawiedliwiające i uzasadniające poruszany temat, pozostaną przez wiele lat topiką inicjalną opracowań naukowych fantastyki — również w innej już sytuacji geopolitycznej.

Powracając do zawartości teoretycznych ustaleń Hutnikiewicza, wskażmy, że już w artykule zatytułowanym *Fantastyka* (1949)⁹⁵ szkicuje on granice omawianego zjawiska, poddaje je wstępnym i rozwijanym później próbom typologicznych zróżnicowań (między innymi „fantastyka zewnętrzna” i „integralna”) czy też dopełnia refleksję uwagami o funkcji fantastyki i jej, co uzasadnione wspomnianymi uwarunkowaniami, „pożyteczności”.

Co więcej, próby konceptualizacji fantastyki, które prezentuje w swoich pionierskich rozprawach Hutnikiewicz, odsłaniają zaskakującą migrację teoretycznych idei, jeśli spojrzeć na nie po raz kolejny z perspektywy przedwojennego literackiego Lwowa. Ustalenia Hutnikiewicza w dużej mierze wykorzystują (i rozwijają) bowiem metaliterackie koncepcje sformułowane przez Stefana Grabińskiego w jego studiach estetycznych poświęconych fantastyce, w których objawia się on już nie tyle jako utalentowany fikcyjotwórca, ile jako przenikliwy teoretyk-analityk uprawianego typu literatury. Warto dodać, że drukowane w prasie literackiej studia Grabińskiego, choć zaskakująco innowacyjne i właściwie bezkonkurencyjne na tle współczesnej krytyki literackiej, za życia autora nie zostały dostrzeżone⁹⁶. Można zatem powiedzieć, że sytuacja ta ilustruje wspomniany przez nas transfer idei — tym razem z przedwojennej prasy lwowskiej o zasięgu co najwyżej regionalnym do powojennego dyskursu akademickiego — a zatem ich upowszechnienie i naukową nobilitację.

Teoretyczne koncepcje Hutnikiewicza, choć zaciążył na nich pewien obecny już u Grabińskiego normatywizm i partykularyzm, miały istotny wpływ na kształtowanie się pola dyskursu fantastycznego w Polsce przynajmniej przez dwie kolejne dekady. Monografia uzyskała na ogół przychylne recenzje, choć jak wspominał jej autor, pojawiły się i zastrzeżenia, „czy pisarz tego rodzaju zasługiwał na aż tak wielką książkę”⁹⁷. Wybrane ustalenia były przedmiotem polemik (Zygmunt Greń,

⁹⁴ A. Hutnikiewicz, *Twórczość literacka...*, s. 5.

⁹⁵ A. Hutnikiewicz, *Fantastyka*, „Dziś i Jutro” 1949, nr 43, s. 6.

⁹⁶ Mowa tu przede wszystkim o następujących artykułach: S. Grabiński, *O twórczości fantastycznej. Jej geneza i źródła. (Wstęp do szkicu)*, „Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie” 4, 1928, nr 10, s. 1–2; *idem*, *Książę fantastów (E.A. Poe). Studium literackie*, „Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie” 6, 1931, nr 3, s. 1–2; nr 5, s. 2–3; *idem*, *Zagadnienie oryginalności w twórczości literackiej*, „Pamiętnik Literacki” 1925–1926, z. 22–23, s. 1–7.

⁹⁷ A. Hutnikiewicz, *Rehabilitacja Grabińskiego...*, s. 289. Taką wymowę, mimo podkreślenia zalet pracy, miało w dużej mierze omówienie pióra Jana Józefa Lipskiego („Pamiętnik Litera-

Zbigniew Jakubik⁹⁸), inspiracją dla ujęć alternatywnych (Celestyn Skołuda⁹⁹) czy monograficznych rozwinięć niektórych wątków (na przykład topiki sobowótrowej u Marii Podraza-Kwiatkowskiej¹⁰⁰). Przede wszystkim jednak inicjowały dyskurs fantastyczny w powojennej Polsce, otwierały pole badawcze, wprowadzały problematykę literatury fantastycznej do dyskursu akademickiego¹⁰¹.

W związku z wcześniejszymi obserwacjami warto jeszcze zwrócić uwagę na to, jak w kolejnych szkicach Hutnikiewicza o Grabińskim odzwierciedla się niejako sukcesywny przyrost teoretycznoliterackiej wiedzy na temat literatury fantastycznej, jej bardziej świadomego różnicowania i typologizowania, rozbudowywania aparatury pojęciowej. W monografii z lat pięćdziesiątych na oznaczenie twórczości Grabińskiego Hutnikiewicz używa jeszcze takich, najczęściej peryfrastycznych, określeń, jak na przykład: „literatura »niesamowitych dreszczów«” (s. 45, 55, 76), „fantastyka w stylu Poego i Hoffmanna” (s. 53, 55), „typ fantastyki psychologizującej i filozofującej” (s. 129), „fantastyka metafizyczna” (s. 123), „nowela z gatunku niesamowitych” (s. 406) czy „horror charakterystyczny dla tej noweli” (s. 409). Natomiast we wstępie do edycji jego twórczości z roku 1980, a zatem gdy na polskim rynku wydawniczym funkcjonują specjalistyczne opracowania teorii fantastyki (na przykład Marka Wydmucha¹⁰²), pisze już: „Była to no-

cki” 1961, z. 3, s. 276–282) i zwięzła nota recenzyjna Henryka Markiewicza („Rocznik Literacki” 1958–1960, s. 263).

⁹⁸ Z. Greń, *Fraszka diabeł*, „Nowa Kultura” 1950, nr 19; Z. Jakubik, *Na marginesie pewnej recenzji*, „Tygodnik Powszechny” 1950, nr 36; A. Hutnikiewicz, *Jeszcze raz w sprawie fantastyki*, „Tygodnik Powszechny” 1950, nr 38.

⁹⁹ C. Skołuda, *O fantastyce w literaturze*, „Ruch Literacki” 1960, nr 3, s. 188–197.

¹⁰⁰ M. Podraza-Kwiatkowska, *Młodopolskie konstrukcje sobowótrowe*, [w:] *eadem, Somnambulicy, dekadenci, herosi. Studia i eseje o literaturze Młodej Polski*, Kraków 1985. Istotną wartość pionierskich rozpoznań Hutnikiewicza podkreśla autorka zresztą *expressis verbis* (zob. *ibidem*, s. 112, przyp. 78).

¹⁰¹ Trudno byłoby w literaturoznawstwie polskim, przynajmniej do lat osiemdziesiątych, a być może również w latach późniejszych, znaleźć pracę poświęconą aspektom fantastyki, która w jakiś sposób nie odwoływałaby się — choćby tylko „przypisowo” — do ustaleń Hutnikiewicza w tej materii. Stanowiły więc one swoiste „zaplecze” metodologiczne i historycznoliterackie, torujące drogę autorom podejmującym naukową refleksję nad problematyką fantastyki literackiej, ale też były swego rodzaju „naukowym wekslem” i „legitymizacją” dla tego rodzaju inicjatyw badawczych (wspartych autorytetem uznanego w środowisku akademickim uczonego). Przykłady można by mnożyć.

¹⁰² M. Wydmuch, *Gra ze strachem. Fantastyka grozy*, Warszawa 1975. Warto nadmienić, że oprócz pracy Wydmucha naukowy dyskurs fantastyczny w Polsce reprezentują już wtedy liczne prace specjalistyczne, zarówno o charakterze teoretyczno-, jak i historycznoliterackim, szczegółowe ujęcia analityczno-definityjne, monograficzne, ale też przekrojowo-syntetyczne, a także przekłady istotnych opracowań zagranicznych (zob. m.in. R. Caillois, *Definicja fantastyki*, przeł. J. Lisowski, „Twórczość” 1958, nr 10; *idem, Od baśni do science fiction*, przeł. J. Lisowski, [w:] *Odpowiedzialność i styl. Eseje*, Warszawa 1967). Spora ich część była ukierunkowana na współczesne odmiany fantastyki, którym Hutnikiewicz z oczywistych względów nie poświęcił osobnej uwagi, zwłaszcza zdobywającą sobie coraz większą popularność i prestiż literacki fantastykę naukową — science fiction (zob. np. W. Ostrowski, *The Fantastic and the Realistic in Literature*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 9, 1966, z. 1; R. Handke, *Polska proza fantastycznonaukowa*.

wela szczególna, *horror story*, *weird fiction*, jak określają fachowo Anglosasi”¹⁰³. Można by zatem mówić w tym kontekście o zjawisku rezonansu czy „sprzężenia zwrotnego” prac o fantastyce Hutnikiewicza — inicjator polskiego dyskursu fantastycznego, otwierający pole badań, staje się później beneficjentem ustaleń uczestników tego pola, jego kontynuatorów.

Można by wreszcie mówić w tym kontekście o trwałym dziedzictwie Hutnikiewicza w środowisku toruńskiego (choć nie tylko) uniwersytetu, o toruńskiej „szkole fantastyki”, swego rodzaju lineażu, o którym już wspominaliśmy i który mógłby się układać w międzypokoleniową i międzykulturową sukcesję tradycji badań literatury fantastycznej na linii, przykładowo: Stefan Grabiński ⇔ Artur Hutnikiewicz → Jerzy Speina — Andrzej Stoff → Dariusz Brzostek. Linia sukcesorów biegłaby zatem od międzywojennego Lwowa do współczesnego Torunia, zapewne z licznymi, niewskazanymi tu, rozwidleniami¹⁰⁴.

* * *

Drugi przypadek, który chcieliśmy tu skrótowo zademonstrować, ma odmienny charakter i jest związany z osobliwą recepcją w Polsce wpływowej teorii fantastyki Tzvetana Todorova, a w szerszym rozumieniu z trudnościami, jakie

Problemy poetyki, Wrocław 1969; S. Lem, *Fantastyka i futurologia*, t. 1–2, Kraków 1970; A. Zgorzelski, *Fantastyka. Utopia. Science fiction*, Warszawa 1980; A. Smuszkiewicz, *Stereotyp fabularny fantastyki naukowej*, Wrocław 1980).

¹⁰³ A. Hutnikiewicz, *Stefan Grabiński i jego dziwna opowieść*, [w:] S. Grabiński, *Nowele*, Kraków 1980, s. 16.

¹⁰⁴ Taką „retroaktywną” funkcję wobec „lineażu Hutnikiewicza” mógłby pełnić przecież nie tylko Grabiński, ale i wchodzący z przedwojennym prozaikiem w polemiczne dyskusje dotyczące fantastyki Karol Irzykowski czy przedstawiciele przedwojennej „galicyjskiej fantastyki” — a przecież istotne filiacje poglądów znaleźć można, sięgając poza nakreślone tu granice czasowe i przestrzenne — choćby w pismach estetycznych pochodzącego z Bostonu pisarza, którego szczególnie hołubił Grabiński — Edgara Allana Poe. Podobnie o hutnikiewiczowskiej sukcesji (mniej lub bardziej zapośredniczonej) można by mówić nie tylko w kontekście jego ucznia Jerzego Spiny (zob. m.in. cenne studia o motywacji fantastycznej w *Typach świata przedstawionego w literaturze*), Andrzeja Stoffa (specjalizującego się poniekąd w tym rodzaju sztuki literackiej) i jego naukowych spadkobierców (jak chociażby Dariusz Brzostek), ale też o rozwidleniach (i splątaniach) wspomnianej fantastycznej genealogii mniej oczywistych. Inspiracje tematyką bliską Hutnikiewiczowi widać u innego jego ucznia, Henryka Dubowika, który swą drogę naukową związał z ośrodkiem bydgoskim (WSP w Bydgoszczy) — świadczy o tym choćby jego praca doktorska powstała pod kierunkiem toruńskiego profesora (opublikowana jako *Nadrealizm w polskiej literaturze współczesnej*, 1971) czy rozprawa o fantastyce (*Fantastyka w literaturze polskiej. Dzieje motywów fantastycznych w zarysie*, 1999). Z kolei wspomniany wcześniej Celestyn Skoługa zlify naukowe zdobył na podstawie pracy magisterskiej (zatytułowanej *Fantastyka w prozie polskiego dwudziestolecia międzywojennego*) napisanej w 1951 roku w Poznaniu pod kierunkiem prof. Romana Pollaka — bliskiego przyjaciela... Stefana Grabińskiego. Interesującego materiału w tej mierze mogą też dostarczyć wspomnienia i artykuły dedykowane Arturowi Hutnikiewiczowi przez jego uczniów, między innymi W. Gutowskiego; zob. „Litteraria Copernicana” 2016, nr 4. *Profesor. Pamięci Artura Hutnikiewicza*.

w perspektywie mobilności kulturowej mogą ograniczać i deformować cyrkulację idei związanych z TFP.

W 1970 roku w paryskim wydawnictwie Edition de Seuil została opublikowana książka Todorova *Wprowadzenie do literatury fantastycznej (Introduction à la littérature fantastique)*¹⁰⁵ — praca o największym chyba rezonansie w światowym dyskursie fantastykoznawczym. Wydawać by się mogło, że koncepcja o takim zasięgu wpływu również w Polsce może trafić na podatny grunt (wzmożenie rodzimych badań nad fantastyką, inicjatywy translatorskie, strukturalistyczny język opisu zastosowany w pracy czy korespondujące z trendami ówczesnej polskiej myśli literaturoznawczej wyeksponowanie przez Todorova roli odbiorcy w systemie genologicznym literatury). Tak się jednak nie stało — praca nigdy (*in extenso* czy choćby we fragmentach) nie została przełożona na język polski, a jej cyrkulacja w rodzimym dyskursie teoretycznym przedstawia się zgoła odmiennie niż w reszcie Europy i USA. Powodów tego stanu rzeczy było (i jest) zapewne kilka; do bezpośrednich należała jednak skrajnie negatywna ocena pracy francuskiego badacza przez Stanisława Lema — więc recepcja poprzez konflikt.

Pozycja „aktorów” tego sporu w polu scjentyficznej władzy/wiedzy była nierównoważna i „heterogeniczna”. Todorov był już wtedy autorem czołowych opracowań szkoły francuskiej narratologii. Cztery lata wcześniej stał się jednym z jej koryfeuszy, obok Rolanda Barthes’a, Algirdasa Greimasa i Claude’a Bremonda, proklamujących manifest francuskiego strukturalizmu na łamach „Communications” (1966); autorem reprezentatywnych dla myśli strukturalistycznej monografii *Literatura i znaczenie (Literature et Signification, 1967)* i *Gramatyka Dekameronu (Grammaire du Decameron, 1969)*. Lem zaś swój autorytet (także zagraniczny) zawdzięczał przede wszystkim dokonaniom literackim. Był co prawda autorem dwu nowatorskich rozpraw o literaturze: *Filozofii przypadku* (1968) oraz *Fantastyki i futurologii* (1970), ale jego status w obrębie piśmiennictwa dyskursywnego był zupełnie inny niż francuskiego strukturalisty. Monografista Lema literaturoznawcy Andrzej Wasilewski wprost stwierdza, że jego „eseistyczna twórczość nie doczekała się pozytywnej recepcji [...], a przynajmniej nie była ona na tyle silna, żeby wprowadzić Lema do tradycji polskich nauk humanistycznych”¹⁰⁶ — cóż dopiero zagranicznych, można dodać. „Lem literaturoznawca praktycznie nie istnieje w polskiej humanistyce” — konkluduje.

Co do sporu, to jego przebieg podzielić można na dwa etapy. Pierwszy — inicjujący — rozgrywał się na rodzimym gruncie i był związany z opublikowanym w 1973 roku na łamach „Tekstów” omówieniem propozycji francuskiego badacza¹⁰⁷. Drugi miał miejsce na łamach czasopisma naukowego „Science Fiction Studies”, w którym najpierw (1974) opublikowano przetłumaczoną na angielski

¹⁰⁵ T. Todorov, *Introduction à la littérature fantastique*, Paris 1970.

¹⁰⁶ A. Wasilewski, *op. cit.*, s. 8.

¹⁰⁷ S. Lem, *Tzvetana Todorova fantastyczna teoria literatury*, „Teksty” 1973, nr 5, s. 22–44.

krytyczną względem Todorova recenzję¹⁰⁸, a niedługo potem artykuły w stosunku do niej polemiczne, autorstwa Roberta Scholesa i Richarda Astle'a, broniące strukturalisty, oraz krótkie *ad vocem* Lema¹⁰⁹ (Todorov zignorował atak na swoją książkę i nigdy się do niego nie odniósł — w tym czasie zresztą poszukiwał już dla siebie innej drogi na mapie nauk humanistycznych¹¹⁰).

Ironiczno-napastliwy ton recenzji Lema zapowiadał już jej tytuł: *Tzvetana Todorova fantastyczna teoria literatury* — drobna z pozoru zmiana szyku wyrazowego informowała od samego początku, o jakiej „fantastyczności” będzie tu mowa i jaka jest ocena w ten sposób uprawianej teorii. Lem zarzucał Todorowowi bez taryfy ulgowej dyletanctwo naukowe, a wyłożoną w książce teorię najłagodniej określił jako „bezużyteczną mitologię”¹¹¹. W największym skrócie ostrze tej recenzyjnej „filipiki” skupiło się na: partykularności korpusu tekstowego i aprioryzmie metody (działającej jak „łóże Prokrusta” na teksty, których teoretyczny model gatunkowy objąć nie może); synchroniczności i immanentyzmie badań, nieuwzględniających diachronicznych przekształceń fantastyki i separujących ją od pozaliterackich czynników; ograniczeniach binarnego systemu typologicznego arbitralnie schematyzującego zjawiska; wreszcie — na indyferentyzmie aksjologicznym procedury analitycznej dzieł fantastycznych¹¹². Nietrudno zauważyć, że wszystkie te zarzuty dotyczą przede wszystkim metody badawczej i są w dużej mierze zbieżne z tym, co później — z innych pozycji teoretycznych — wytykać będą strukturalizmowi poststrukturaliści¹¹³.

¹⁰⁸ S. Lem, *Todorov's Fantastic Theory of Literature*, przeł. R. Abernathy, „Science Fiction Studies” 1, 1974, s. 227–237.

¹⁰⁹ R. Scholes, *Lem's Fantastic Attack on Todorov*, „Science Fiction Studies” 2, 1975, s. 166–167; R. Astle, *Lem's Misreading of Todorov*, „Science Fiction Studies” 2, 1975, s. 167–169; S. Lem, *In response*, „Science Fiction Studies” 2, 1975, s. 169–170.

¹¹⁰ Por. Z. Mitosek, *Tzvetan Todorov — transfiguracja strukturalisty*, „Teksty Drugie” 2007, nr 4, s. 168–174.

¹¹¹ Na marginesie warto wspomnieć, że zupełnie inny charakter miała poświęcona pracy Todorova recenzja Jerzego Falickiego (romanisty). Rzeczowo-sprawozdawczy tok wywodu kończącej konkluzja o diametralnie innym wobec Lemowskiej „filipiki” wydźwięku: „Praca Todorova jest metodologicznie koherentna i konsekwentna. Cennym wkładem do wiedzy o literaturze jest rzetelna próba wypracowania kryteriów genologicznych opartych na nowych zasadach, uwzględniających w pierwszym rzędzie wewnętrzne relacje zachodzące w utworze literackim” — J. Falicki, [rec. T. Todorov, *Introduction à la littérature fantastique*], „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 1971–1972, nr 2, s. 149–151.

¹¹² Krytyce koncepcji Todorova przez Lema A. Wasilewski poświęca we wspomnianej już książce raptem kilka ogólnikowych zdań, podobnie charakteryzując Lema literaturoznawcę, nie uwzględnia osobno jego roli jako teoretyka fantastyki. Dużo więcej miejsca — w rozdziale *Spór o wartości (dysputy ze strukturalizmem)* — zajmuje w jego monografii Lemowska krytyka strukturalizmu. Niemniej jednak na podstawie tego właśnie omówienia można by szczegółowiej zrekonstruować system umotywowanych sądów krytycznych w interesującym nas tu przypadku.

¹¹³ Por. A. Burzyńska, *Anty-teoria literatury*, Kraków 2006, zwł. s. 107–108.

Z uwagi na rangę teorii Todorova i jej szerokie oraz długotrwałe oddziaływanie¹¹⁴ od samego sporu i jego przebiegu ważniejsze są jego konsekwencje dla konstytuowania się polskiego dyskursu fantastycznego na tle światowego fantastykoznaństwa. Trzeba bowiem powiedzieć, że książka Todorova w niedługim czasie od francuskiej premiery została przełożona na języki europejskie sprzyjające jej upowszechnieniu (przede wszystkim angielski: 1973, niemiecki: 1972, ale też między innymi hiszpański: 1972 i włoski: 1977); jest też pracą o przemożnym wpływie na późniejsze teoretyczno- i historycznoliterackie rozprawy poświęcone fantastyce. Nie ma właściwie nowej propozycji konceptualizowania fantastyki, dla której rozprawa Todorova nie stanowiłaby (choćby negatywnego czy polemicznego) punktu odniesienia¹¹⁵. Gdyby stworzyć ranking najbardziej wpływowych prac poświęconych literaturze fantastycznej, zarówno pod względem ilościowym (choćby na podstawie statystyk „cytowalności”), jak i jakościowym („ślady” konceptów, inspiracje, krytyczne przewartościowania i adaptacje), teoria Todorova zajmowałaby czołowe miejsce.

Inaczej wyglądała ta recepcja w Polsce. Książkę Todorova przywoływano najczęściej „przypisowo”, nie sięgając do oryginału. Do wyrażonej w niej koncepcji odnoszono się podejrzliwie, korzystając na ogół, jak z gotowego „bryka”, ze „streszczenia” głównych tez przedstawionych przez Lema — zapominano jednak, że streszczenie to obciążone było już inherentnie polemiczno-pamfletowym komentarzem, deformującym tekst źródłowy. Przykłady można by mnożyć, dość powiedzieć, że w takiej zdeformowanej wersji (niejako „z drugiej ręki”) koncepcja ta funkcjonuje w opracowaniach słownikowych konstytuujących polski dyskurs definicyjny fantastyki — na przykład hasło „fantastyka” autorstwa Antoniego Smuszkiewicza w *Słowniku literatury polskiej XX wieku* i w *Leksykonie polskiej literatury fantastycznonaukowej* (gdzie określona jest mianem „kontrowersyjnej

¹¹⁴ Praca Todorova wznawiana jest w języku francuskim i innych do dziś, co świadczy o jej trwałym i poczesnym (centralnym) miejscu w kanonie prac teoretycznoliterackich, a także o ciągłym funkcjonowaniu w obszarze współczesnego dyskursu fantastycznego.

¹¹⁵ We Francji na przykład taką propozycją, powstałą z inspiracji koncepcją Todorova, była opublikowana raptem trzy lata po *Introduction à la littérature fantastique* książka I. Bessière, *Le récit fantastique. La poétique de l'incertain*, Paris 1973. Po przekładzie na język angielski jej oddziaływanie było jeszcze bardziej wzmożone — wpłynęła między innymi na prace poświęcone fantastyce grozy (w której dominuje paradygmat epistemologiczny, wyeksponowany przez Todorova, a nie ontologiczny, światotwórczy, jak w fantasy czy science fiction); zob. np. T. Heller, *The Delights of Terror: An Aesthetics of Tale of Terror*, Urbana 1987. Oddziaływała też na prace o ambicjach całościowego ujęcia zjawiska fantastyki; zob. np. R. Jackson, *Fantasy: The Literature of Subversion*, London-New York 1981 (koncepcja fantastyki jako „mowy ezopowej” Todorova — fantastyka jako manifestacja tego, co niewypowiedziane i stłumione w kulturze: *unseen of culture*) czy C. Brooke-Rose, *A Rhetoric of Unreal: Studies in Narrative and Structure, Especially of the Fantastic*, London 1981 (rozdział *Historical Genres/Theoretical Genres* jest w całości polemiką z Todorovem i rozwinięciem jego koncepcji, a jednocześnie polemiką z Lemem, któremu autorka zarzuca opaczną lekturę [*misreading*] pracy francuskiego strukturalisty).

koncepcji”)¹¹⁶ — stamtąd zaś dystrybuowana jest jako nieoperatywna do opracowań, które na Todorova się powołują (*via* słowniki, *via* Lem)¹¹⁷. Odbywał się więc osobliwy transfer koncepcji Todorova — nie tyle *Wprowadzenia do literatury fantastycznej*, ile „fantastycznej teorii”, jak ją określił Lem, ze wszystkimi tego konsekwencjami¹¹⁸.

Patrząc na tę sytuację z perspektywy interesujących nas migracji intelektualnych, trzeba wskazać, że czynnikiem utrudniającym przyswojenie tej koncepcji teoretycznej w Polsce był również jej odbiór (pod wpływem Lema) jako projektu metodologicznego (i jako takiego „zamkniętego”, i „totalizującego”), a nie teoretyczno-deskrypcyjnego, który zresztą zgodnie z tytułem (*Introduction*) tworzył wstępne, najogólniejsze podstawy opisowe omawianego gatunku (paradygmatu — *langue*), nie był natomiast projektem badań krytycznoliterackich czy interpretacyjnych konkretnych manifestacji literackich¹¹⁹. Innego rodzaju barierę tworzyły różnice międzykulturowe między polską i francuską tradycją teorii literatury imaginacyjnej (na co zwracała niegdyś uwagę Maria Delaperrière¹²⁰), implikujące z kolei potrzebę przybliżenia swoistości tradycji fantastykoznawczych badań frankofońskich (co z kolei od niedawna czyni Małgorzata Niziołek¹²¹) i zestawień

¹¹⁶ A. Smuszkiewicz, *Fantastyka*, [hasło w:] *Słownik literatury polskiej XX wieku*, red. A. Brodzka *et al.*, Wrocław 1992, s. 280–287; *idem*, *Fantastyka*, [hasło w:] A. Niewiadowski, A. Smuszkiewicz, *Leksykon polskiej literatury fantastycznonaukowej*, Poznań 1990, s. 269–276. Co znamienne, bibliografia do tych haseł rejestruje zawsze pracę Todorova w parze z omówieniem Lema.

¹¹⁷ Powołują się, co trzeba dodać, niejako „z obowiązku”, właśnie dlatego, że teoria ta jest uznawana za kanoniczną w zachodnich badaniach literaturoznawczych. Na prawach przykładu wymienić można passusy z książki P. Stasiewicza, *Między światami...*, s. 37–39, czy opracowania R. Nawrockiego, *Próg. Intruzje i przekroczenia. O transgresji w prozie niesamowitej polskiego romantyzmu*, Toruń 2014, s. 15–17.

¹¹⁸ Inaczej, z odwołaniem do źródła i teoretycznego zaplecza, funkcjonował tekst Todorova w pracach filologów obcych — przede wszystkim polskich romanistów. Były to jednak głównie prace pisane po francusku.

¹¹⁹ Gwoli ścisłości należy dodać, że nie wszyscy polscy badacze fantastyki ulegli odium Lemowskiej recenzji. Na przykład Marek Wydmuch ustosunkował się do teorii Todorova w następujący sposób: „Przyjmując [...] za słuszne wywody francuskiego strukturalisty, nie będziemy dalej korzystać z wyciągniętych z nich ostatecznych wniosków”. Jego zdaniem posługiwanie się tą teorią *in toto* „oznaczałoby zredukowanie ilości istniejących tekstów prawdziwie fantastycznych do szczupłej garstki”. Odmawiał więc koncepcji „słuszności absolutnej”, podkreślając jednocześnie, że sporą część ustaleń można z pożytkiem odnieść do „często stosowanych w utworach fantastycznych chwytów narracyjnych”, które rozpoznaje Todorov — zatem można praktykować tę koncepcję jako bazę opisową pewnych rozwiązań gatunkowych, a nie jako metodologię badawczą. Zob. M. Wydmuch, *op. cit.*, s. 23, 24. Podobnie, selektywnie, używa wypracowanych przez Todorova kategorii do własnych celów na przykład D. Brzostek, *op. cit.*

¹²⁰ M. Delaperrière, *Fantastyka czy cudowność (z badań porównawczych nad polską wyobraznością literacką)*, „Ruch Literacki” 1990, z. 1, s. 1–18.

¹²¹ M. Niziołek, *op. cit.* Praca dobitnie przekonuje, że tradycja literatury fantastycznej i jej opracowań we Francji jest równie zniuansowana i bogata co anglosaska.

porównawczych z tradycją polską, umożliwiających integrację badań¹²². Zaniedbania w tym względzie, brak stosownego kontekstu teoriopoznawczego, procedur „adaptacyjno-przekładowych” zapewne również sprawiły, że koncepcja Todorova wydawała się (czy też wydaje się) w Polsce „obca” i niezrozumiała — a jako taka „nieużyteczna”, niefunkcjonalna i peryferyjna. Być może więc, mimo upływu wielu lat od publikacji *Intruduction à la littérature fantastique*, niebezzasadną inicjatywą byłoby ponowne wprowadzenie tej koncepcji, wciąż wywierającej wpływ na zachodnie teorie fantastyki, do polskiego dyskursu literaturoznawczego — tym razem w postaci rzetelnego przekładu oryginalnego tekstu rozprawy, z komentarzem ukazującym jej długotrwałą recepcję, tło porównawcze, a także atuty i myślowe mielizny, które stanowiły niezbywalne dziedzictwo „pięknego snu o naukowości”.

Bibliografia

Opracowania

- Antiquity in Popular Literature and Culture*, red. K. Dominas K. Wesołowska, B. Trocha, Cambridge Scholars Publishing, Lady Stephenson Library, Newcastle upon Tyne 2016.
- Astle R., *Lem's Misreading of Todorov*, „Science Fiction Studies” 2, 1975.
- Attebery B., *Strategies of Fantasy*, Indiana University Press, Bloomington 1992.
- Bachmann-Medick D., *Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, przeł. K. Krzemienowa, Oficyna Naukowa, Warszawa 2012.
- Bal M., *Wędrujące pojęcia w naukach humanistycznych. Krótki przewodnik*, przeł. M. Bucholc, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2012.
- Bessière I., *Le récit fantastique. La poétique de l'incertain*, Larousse, Paris 1973.
- Biological turn. Idee biologii w humanistyce współczesnej*, red. D. Wężowicz-Ziółkowska, E. Wiczorkowska, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2016.
- Bourdieu P., *Reguły sztuki. Geneza i struktura pola literackiego*, przeł. A. Zawadzki, Universitas, Kraków 2007.
- Brooke-Rose C., *A Rhetoric of Unreal: Studies in Narrative and Structure, Especially of the Fantastic*, Cambridge University Press, London 1981.
- Brzostek D., *Bez lęku (przed wpływem)? Na marginesie „Oka potwora” Jacka Dukaja*, „Literatura i Kultura Popularna” 20, 2014.
- Brzostek D., *Literatura i nierozum. Antropologia fantastyki grozy*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2009.
- Burzyńska A., *Anty-teoria literatury*, Universitas, Kraków 2006.
- Caillois R., *Definicja fantastyki*, przeł. J. Lisowski, „Twórczość” 1958, nr 10.
- Caillois R., *Od baśni do science fiction*, przeł. J. Lisowski, [w:] *Odpowiedzialność i styl. Eseje*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1967.

¹²² Taką potrzebę widać również w pracach historycznoliterackich; na przykład piszący o modernistycznej fantastyce Przybyszewskiego i jej filiacjach z fantastyką francuską Dariusz Dziurzyński wykorzystuje z powodzeniem aparaturę wywiedzioną właśnie z frankofońskich prac o fantastyce, umożliwiających mu nowe odczytanie autora *De profundis* jako pisarza fantastycznego; zob. *idem, Przybyszewski fantastyczny. Między patologią a satanizmem*, Warszawa 2017.

- Czarnecki Ł., *Dwaj przyjaciele z Oksfordu*, „Nowa Fantastyka” 2019, nr 6.
- Delaperrière M., *Fantastyka czy cudowność (z badań porównawczych nad polską wyobraźnią literacką)*, „Ruch Literacki” 1990, z. 1.
- Dombrowski M., *Perspektywy filozoficzne paradygmatu złożoności. Od emergentyzmu do teorii chaosu*, [w:] *Efekt motyla 2. Humanisci wobec metaforyki teorii chaosu*, red. D. Heck, K. Ba-kała, Księgarnia Akademicka, Kraków 2012.
- Dziurzyński D., *Przybyszewski fantastyczny. Między patologią a satanizmem*, Warszawa 2017.
- Eco U., *Szaleństwo katalogowania*, przeł. T. Kwiecień, Rebis, Poznań 2009.
- Exploring the Benefits of the Alternate History Genre*, red. Z. Wąsik, M. Oziewicz J. Deszcz-Tryhubczak, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, Wrocław 2011.
- Falicki J. [rec. T. Todorov, *Introduction à la littérature fantastique*], „Zagadnienia Rodzajów Lite-rackich” 1971–1972, nr 2.
- Gemra A., *Literatura popularna — literatura gatunków?*, [w:] *Retoryka i badania literackie: re-konesans*, red. J. Lichański, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1998.
- Gorliński-Kucik P., *TechGnoza, uchronia, science fiction. Proza Jacka Dukaja*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2017.
- Grabiński S., *Księżę fantastów (E.A. Poe). Studium literackie*, „Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie” 6, 1931, nr 3, 4, 5.
- Grabiński S., *O twórczości fantastycznej. Jej geneza i źródła. (Wstęp do szkicu)*, „Lwowskie Wia-domości Muzyczne i Literackie” 4, 1928, nr 10.
- Grabiński S., *Zagadnienie oryginalności w twórczości literackiej*, „Pamiętnik Literacki” 1925–1926, z. 22–23.
- Greenblatt S., *Manifest badań nad mobilnością kulturową*, przeł. M. Borowski, M. Sugiera, „Di-daskalia” 2011, nr 106.
- Greenblatt S., *Mobilność kulturowa. Wprowadzenie*, przeł. M. Borowski, M. Sugiera, „Didaska-lia” 2011, nr 106.
- Greń Z., *Fraszka diabel*, „Nowa Kultura” 1950, nr 19.
- Grützmacher Ł., *Problemy perspektywy semiologicznej na przykładzie „Podboju Ameryki” Tzve-tana Todorova*, „Pamiętnik Literacki” 2015, z. 2.
- Gutowski W., *Profesor. Pamięci Artura Hutnikiewicza*, „Litteraria Copernicana” 2016, nr 4.
- Gutfeld D., *Elementy kulturowe w angielsko-polskich przekładach science fiction i fantasy*, Wy-dawnictwo UMK, Toruń 2012.
- Handke R., *Polska proza fantastycznonaukowa. Problemy poetyki*, Zakład Narodowy im. Osso-lińskich, Wrocław 1969.
- Has-Tokarz A., *Horror w literaturze współczesnej i filmie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010.
- Heller T., *The Delights of Terror: An Aesthetics of Tale of Terror*, University of Illinois Press, Urbana 1987.
- Howarth D., *Dyskurs*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.
- Hutnikiewicz A., *Fantastyka*, „Dziś i Jutro” 1949, nr 43.
- Hutnikiewicz A., *Jeszcze raz w sprawie fantastyki*, „Tygodnik Powszechny” 1950, nr 38.
- Hutnikiewicz A., *Moje pierwsze dziesięciolecie w Toruniu*, [w:] *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, red. A. Tomczak, Wydawnictwo UMK, Toruń 1995.
- Hutnikiewicz A., *Rehabilitacja Grabińskiego*, oprac. B. Burdziej, „Litteraria Copernicana” 2011, nr 1 (11).
- Hutnikiewicz A., *Stefan Grabiński i jego dziwna opowieść*, [w:] S. Grabiński, *Nowele*, Wydawni-ctwo Literackie, Kraków 1980.
- Hutnikiewicz A., *Twórczość literacka Stefana Grabińskiego (1887–1936)*, Państwowe Wydawni-ctwo Naukowe, Toruń 1959.
- Hutnikiewicz A., *Wspomnienie o Stefanie Grabińskim*, „Semper Fidelis” 1996, nr 6.
- Jackson R., *Fantasy: The Literature of Subversion*, Methuen, London-New York 1981.

- Jakubik Z., *Na marginesie pewnej recenzji*, „Tygodnik Powszechny” 1950, nr 36.
- Kaczor K., *Z „getta” do mainstreamu. Polskie pole literackie fantasy (1982–2012)*, Universitas, Kraków 2017.
- Kil A., Malczyński J., Wolska D., *Ku laboratorium humanistycznemu*, „Teksty Drugie” 2017, nr 1.
- Kraska M., *O Poetyce doświadczenia Ryszarda Nycza. Z komentarzem do jednego zdania. Wersja do użytku badaczy literatury popularnej*, „Jednak Książki” 2017, nr 8.
- Krawczyk S., *Socjologia literatury fantastycznej w polskim i anglosaskim obiegu akademickim*, [w:] *Literatura i kultura popularna. Badania, analizy, interpretacje*, red. A. Gemra, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, Wrocław 2015.
- Lem S., *Fantastyka i futurologia*, t. 1–2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1970.
- Lem S., *Filozofia przypadku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2002.
- Lem S., *In response*, „Science Fiction Studies” 2, 1975.
- Lem S., *Microworlds: Writings on Science Fiction and Fantasy*, San Diego, Harcourt Brace & Company 1984.
- Lem S., *Todorov’s Fantastic Theory of Literature*, przeł. R. Abernathy, „Science Fiction Studies” 1, 1974.
- Lem S., *Tzvetana Todorova fantastyczna teoria literatury*, „Teksty” 1973, nr 5.
- Lem w oczach krytyki światowej*, wyb. i oprac. J. Jarzębski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1989.
- Lemann N., *Historie alternatywne i steampunk w literaturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019.
- Leś M.M., *Fantastyka socjologiczna. Poetyka i myślenie utopijne*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008.
- Lipski J.J., [rec. A. Hutnikiewicz: *Twórczość literacka Stefana Grabińskiego (1887–1936)*], „Pamiętnik Literacki” 1961, z. 3.
- Literatura i kultura popularna. Metody: propozycje i dyskusje*, red. J.Z. Lichański, W. Kajtoch, B. Trocha, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, Wrocław 2015.
- Maj K.M., *Allotopie. Topografia światów fikcyjnych*, Universitas, Kraków 2015.
- Majewski T., Rejniak-Majewska A., Marzec W., *Migracje intelektualne: paradygmaty teorii i materializm biograficzny*, [w:] *Migracje modernizmu. Nowoczesność i uchodźcy*, red. T. Majewski, A. Rejniak-Majewska, W. Marzec, Wydawnictwo Oficyna, Łódź-Warszawa 2014.
- Majkowski T.Z., *W cieniu Białego Drzewa. Powieść fantasy w XX wieku*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2013.
- Malikowski J., *Dynamika, nieliniowość, niestabilność świata impulsami inicjującymi porządek*, „Podstawy Edukacji” 8. *Między chaosem a porządkiem*, 2015.
- Markiewicz H., *Literatura po roku 1864*, „Rocznik Literacki” 1958–1960.
- Maziarka T., *Idea emergencji — zarys ogólny*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” 2013, nr 52.
- Metodologia badań literatury i kultury popularnej: propozycje. Retoryka i cultural criticism*, red. J.Z. Lichański, A. Mazurkiewicz, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, Wrocław 2016.
- Milner A., *Locating Science Fiction*, Liverpool University Press, Liverpool 2012.
- Mitosek Z., *Tzvetan Todorov — transfiguracja strukturalisty*, „Teksty Drugie” 2007, nr 4.
- Moretti F., *Literatura — zmierzona*, przeł. M. Maryl, „Teksty Drugie” 2017, nr 1.
- Moretti F., *Wykresy, mapy, drzewa. Abstrakcyjne modele na potrzeby historii literatury*, przeł. T. Bilczewski, A. Kowalcze-Pawlik, Wydawnictwo UJ, Kraków 2016.
- Nacher A., *Media lokacyjne*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2016.
- Nawrocki R., *Próg. Intruzje i przekroczenia. O transgresji w prozie niesamowitej polskiego romantyzmu*, Europejskie Centrum Edukacyjne, Toruń 2014.
- Niziołek M., *Zdefiniować fantastykę, czyli „fantastyczne” (i nie tylko) teorie literatury fantastycznej*, „Przestrzenie Teorii” 2005, nr 5.

- Ostrowski W., *The Fantastic and the Realistic in Literature*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 9, 1966, z. 1.
- Oziewicz M., *Magiczny urok Narnii. Poetyka i filozofia Opowieści z Narnii C.S. Lewisa*, Universitas, Kraków 2005.
- Parzymies A., *Przedmowa*, [w:] T. Todorov, *Nowy nieład światowy. Refleksje Europejczyka*, przeł. E. Cylwik, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2016 [e-book].
- Pawlicka U., *Humanistyka: pracownia, centrum czy laboratorium?*, „Teksty Drugie” 2017, nr 1.
- Poczobut R., *System — struktura — emergencja*, [w:] *Struktura i emergencja*, red. M. Heller, J. Mączka, PAU—OBI-Biblos, Kraków-Tarnów 2006.
- Podraza-Kwiatkowska M., *Młodopolskie konstrukcje sobowótrowe*, [w:] *eadem, Somnambulicy, dekadenci, herosi. Studia i eseje o literaturze Młodej Polski*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1985.
- Pustowaruk M., *Od Tolkiena do Pratchetta. Potencjał rozwojowy fantasy jako konwencji literackiej*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2009.
- Regiewicz A., *Wspólne drogi literatury popularnej i komparatystyki kulturowej*, „Jednak Książki” 2017, nr 1.
- Roszczyńska M., *Sztuka fantasy Andrzeja Sapkowskiego. Problemy poetyki*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2008.
- Rothert A., *Sieciowy (bez)ład, czyli emergencja systemu politycznego*, [w:] *Ewolucja, dewolucja, emergencja w systemach politycznych*, red. J. Szymanek, M. Kaczorowska, A. Rothert, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2007.
- Rybicka E., *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków 2014.
- Scholes R., *Lem’s Fantastic Attack on Todorov*, „Science Fiction Studies” 2, 1975.
- Skołuda C., *O fantastyce w literaturze*, „Ruch Literacki” 1960, nr 3.
- Smuszkiewicz A., *Fantastyka*, [hasło w:] A. Niewiadowski, A. Smuszkiewicz, *Leksykon polskiej literatury fantastycznonaukowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1990.
- Smuszkiewicz A., *Fantastyka*, [hasło w:] *Słownik literatury polskiej XX wieku*, red. A. Brodzka et al., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1992.
- Smuszkiewicz A., *Stereotyp fabularny fantastyki naukowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1980.
- Starakiewicz M., *Model i metafora. Komunikacja wizualna w humanistyce*, Korporacja Ha!art, Kraków 2019.
- Stasiewicz P., *Między światami. Intertekstualność i postmodernizm w literaturze fantasy*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016.
- Stasiewicz P., *Strategie badania literatury fantasy*, [w:] *Literatura popularna, t. 2. Fantastyczne kreacje światów*, red. E. Bartos et al., Wydawnictwo UŚ, Katowice 2014.
- Sugiera M., *Praktyki kontrfakualne w narracjach naukowych i fikcjonalnych*, „Teksty Drugie” 2017, nr 1.
- Suvin D., *O poetyce gatunku science fiction*, przeł. K.M. Maj, „CreatioFantastica” 2018, nr 2.
- Taylor M., *The Moment of Complexity: Emerging Network Culture*, University of Chicago Press, Chicago 2003.
- Todorov T., *Introduction à la littérature fantastique*, Edition de Seuil, Paris 1970.
- Todorov T., *Nowy nieład światowy. Refleksje Europejczyka*, przeł. E. Cylwik, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2016, <https://studylibpl.com/doc/609949/demo-nowy-nie%C5%82ad---ebooki---wydawnictwo-akademickie-dialog>.
- Trębicki G., *Fantasy. Ewolucja gatunku*, Universitas, Kraków 2007.
- Trębicki G., *Narratologiczna taksonomia fantasy: propozycje teoretycznoliterackie Farah Mendlesohn*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2014, z. 1.

- Trocha B., *Degradacja mitu w literaturze fantasy*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2009.
- Tynianow J., *Fakt literacki*, wyb. E. Korpała-Kirszak, przeł. E. Feliksiak *et al.*, PIW, Warszawa 1978.
- Ulicka D., *Przestrzenie teorii*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2017, nr 11.
- Uniłowski K., *Czy gatunki i konwencje ewoluują (dzisiaj)?*, „Teksty Drugie” 2011, nr 3.
- Wasilewski A., *Historia, fantastyka, nowoczesność. Szkice*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2016.
- Wasilewski A., *Teoria literatury Stanisława Lema*, Wydawnictwo Forma, Szczecin 2017.
- Wiek teorii. Sto lat nowoczesnego literaturoznawstwa polskiego*, red. D. Ulicka, IBL PAN, Warszawa 2020.
- Wydmuch M., *Gra ze strachem. Fantastyka grozy*, Czytelnik, Warszawa 1975.
- Zgorzelski A., *Ćwierć wieku literaturoznawczych doświadczeń badawczych anglistycznej szkoły lubelsko-gdańskiej*, „Tekstualia” 2011, nr 3 (26).
- Zgorzelski A., *Fantastyka. Utopia. Science fiction*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980.
- Zgorzelski A., *SF jako pojęcie systemu historycznoliterackiego*, [w:] *idem, System i funkcja*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1999.

Źródła internetowe

- Encyklopedia fantastyki*, <https://bit.ly/3wKIenS>.
- „Facta Ficta. Journal of Theory, Narrative & Media”, <https://bit.ly/3kDJxT4>.
- Fanpage „Nowej Fantastyki” na Facebooku, <https://bit.ly/36NhEQk>.
- Lem.pl, <https://bit.ly/2VTIwMh>.
- „Literatura i Kultura Popularna”, serwis Czasopisma Naukowe w Sieci, <https://wuwr.pl/lpk/>.
- Zgorzelski A., *Is Science Fiction a Genre of Fantastic Literature?*, „Science Fiction Studies” 19, 1979, nr 3, <https://bit.ly/3rlEzSz>.

Mapping of Theory: Geo-Biography of Fantastic Literature Theories in Poland — Research Project and Case Studies

Summary

In the article the project of mapping the theories of fantastic literature in Poland is going to be presented. Methodology proposals have been completed by microanalyses of selected examples. It is of our conviction that the advancement of theoretical studies on the fantastic allows for introducing some arrangements, specifically in terms of reconstructing the mechanisms and conditions for building up the knowledge.

We make use of the emergence theory focusing on repeatedness of accidental occurrences in, for instance, transferring and grounding notions or quite opposite in disqualifying particular scientific concepts and aiming at the strength of personal (biographical, geographical) conditions and idiosyncrasy in forming critical discourses on the fantastic phenomenon.

The theory frame of the project is set up mainly by the concepts resulted from the spatial turn in the humanities. The arrangements of occurrences and cases made in the Polish theory of the fantastic are in reference to the concept of cultural geography, cultural mobility, migration studies and biographical materialism.

It is proposed to benefit from derived therefrom the methods for data development, one of them the map. It is postulated also to identify the, so called, “lineages”, that is the theoretical and literary approaches to the fantastic, viewed in terms of long-term structures [*longue durée*] (it is mentioned in the article aimed at the study of the case dealing with the reception of literary works and theoretical studies of S. Grabiński *via* A. Hutnikiewicz). In turn, the study on cultural mobility (adaptation, reinterpretation, transferring, translation of particular approaches and concepts in the fantastic theory) will demonstrate the directions, speed and potentials in spreading the theory, for instance foreign ones in Poland and Polish abroad, respectively (it is emphasized in the study on the case of the reception of the T. Todorov *via* S. Lem fantastic theory). Finally it is of great interest to look into nomadic biographies (geographically and intellectually) of Polish fantastic literature theorists. It is proposed to reinforce in the studies not only the issue of human factor but also the material (artefacts, places) and the institutional (e.g. journals, universities) ones in determining communicative memory of particular theories of fantastic literature.

